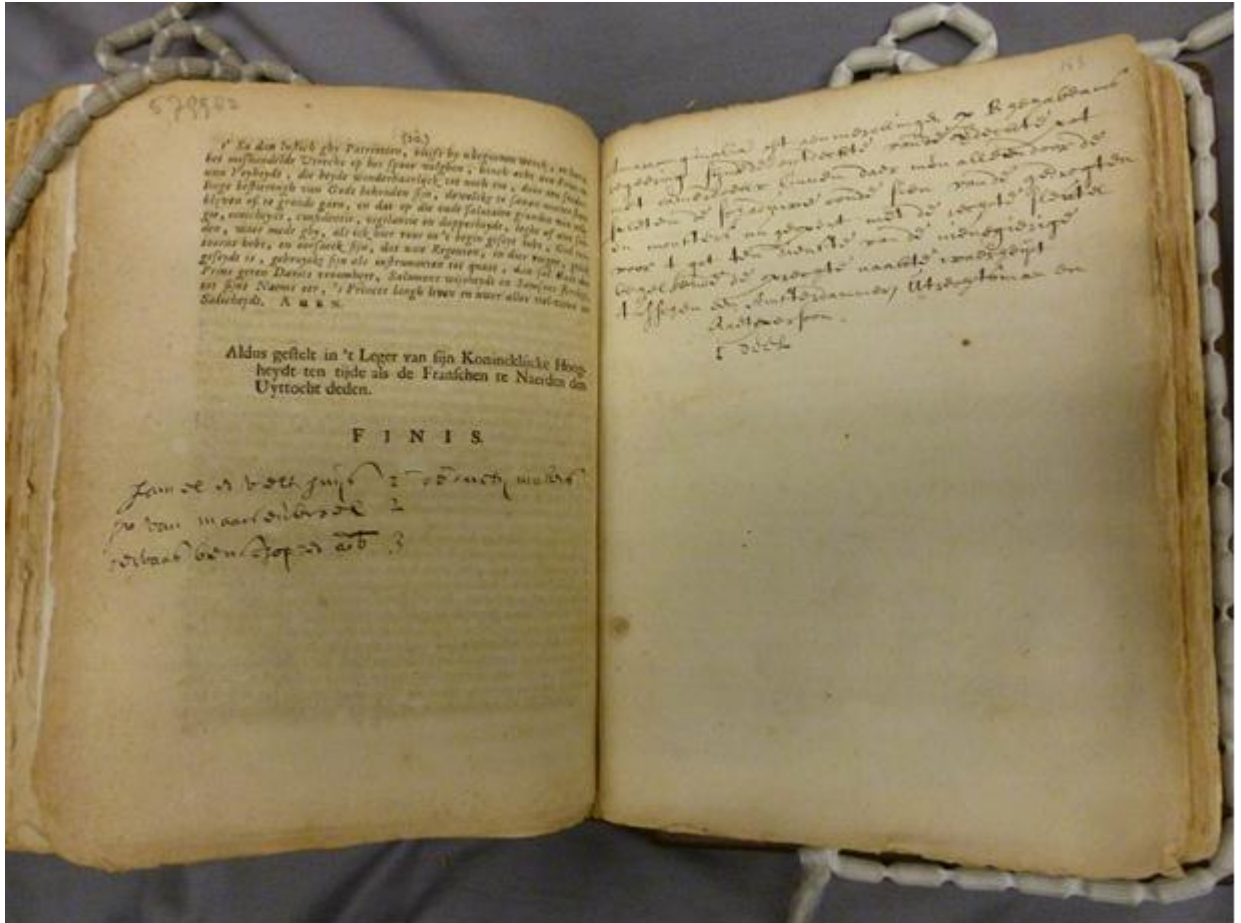

Vroegmoderne marginalia in de UB van Utrecht een verkenning

Journal der Franschen

Naam: Bert Both (7626002)
Cursus: Masterthesis (NEMD08006)
Docent: Els Stronks
Datum: juli 2012

Vroegmoderne marginalia in de UB van Utrecht

een verkenning

Inhoud

VERANTWOORDING	2
INLEIDING.....	3
INVENTARISATIE UBU	13
CLASSIFICATIE.....	21
ANALYSE BOEKGENRES.....	29
AFBEELDINGEN BIJ ANALYSE BOEKGENRES.....	43
EEN OOGGETUIGE	59
BESLUIT	65
BRONNEN	67
BIJLAGE	69

VERANTWOORDING

Als je aan een belangstellende leek vertelt dat je een onderzoek naar oude marginalia doet, kijkt deze je onbegrijpend aan. Na een uitleg van het woord –het zijn aantekeningen in de marges van een boek, in zijn algemeenheid gebruikssporen- wordt een toelichting op het nut van onderzoek ernaar op zo'n manier verlangd, dat het duidelijk is dat daar twijfel aan is. Wat kunnen de onderstrepingen, markeringen en uitroeptekens en het gekrabbel op de lege plekken, die iedereen wel 's gedachteloos maakt, ons nu wijzer maken? Het antwoord dat de marginalia ons vertellen over de manier van lezen en daarmee inzicht geven in de wijze van denken in vroegere tijden, stelt de vragensteller gerust. En als je langer met de materie bezig bent, ondervind je dat gebruikssporen om meer redenen kunnen bijdragen tot een beter begrip van de wereld van toen en daarmee van nu.

Op het microniveau kan een enkele marginale al van belang zijn. Het beroemde Nederlandse voorbeeld is 'hebban olla uogala', als pennenprobeersel in een oud-Engels manuscript bijgeschreven. Een aangetekend boek kan van waarde zijn omdat de annotateur een bekende persoonlijkheid is en zijn/haar marginalia nieuwe inzichten over hem/haar bieden. Boekaantekeningen kunnen zo bijzonder zijn dat ze de anekdotische waarde bezitten voor een verhandeling of ze kunnen het ontbrekende stukje argumentatie in een grotere bewijsvoering zijn. In breder verband gezien biedt een aangetekend boek informatie over de historische lezer en geeft het systematisch verzamelen van meerdere boeken het recht op uitspraken over historisch leesgedrag. Zo is er op macroniveau een studie gedaan over de reacties van lezers in diverse exemplaren van een encyclopedie, waarbij uit de aantekeningen en de beduimelde pagina's van de exemplaren afgeleid kon worden waar de interesses van de lezende burgers lagen.

Deze opsomming van bestaand onderzoek is lang niet uitputtend, maar toch is het onderzoek naar marginalia een relatief onontgonnen gebied -zeker in Nederland- en valt er nog veel wetenschappelijke winst te halen. Een probleem daarbij is de toevalligheid van vondsten. Het is mede daarom dat er initiatieven zijn en worden genomen om databanken op Internet te zetten. Eén daarvan, Annotated Books Online, is mede een trigger voor mijn onderzoek. De ABO wil de studie naar de vroegmoderne leespraktijken stimuleren door een digitale onderzoeksomgeving en publicatieplatform te creëren. De ABO is een internationaal project opgezet door vijf universiteiten, van welke de Universiteit Utrecht een coördinerende rol vervult. Naar de uitgebreide collectie aan vroegmoderne exemplaren van de UU zelf, na de collectie van de

Universiteit Leiden de grootste in Nederland, is slechts spaarzaam research gedaan. Met mijn onderzoek hoop ik een bijdrage te leveren aan de ontsluiting van dit fraaie boekenbezit.

INLEIDING

Deze scriptie is het resultaat van een verkennend onderzoek naar de gebruikerssporen in het vroegmoderne boekenbezit van de UBU, de universiteitsbibliotheek van Utrecht.

Gebruikerssporen zijn een pas recent aangeboorde bron, die nog veel kennis over de historische lezers, en daarmee over de samenleving, in zich bergt. Over de rijke collectie van de UBU, een van de deelnemende partijen bij een samenwerking van meerdere universiteiten naar reading practices is, is in dit verband vrij weinig research gedaan.

Het was in eerste instantie de intentie een geschikt onderwerp in de collectie te vinden -een bijzonder exemplaar, een veelschrijvende aantekenaar, een genre- en daar het onderzoek omheen te bouwen. Veelbelovende mogelijkheden dienden zich genoeg aan, want de collectie bleek rijk aan marginalia. Bij nadere bestudering vielen ze echter om uitlopende redenen af. Zo waren de aantekenaars in de klassieke werken bekende Utrechtse geleerden en leek er een soort van communicatie te zijn, maar bleken de aantekeningen vaak editoriaal te zijn en maakte de taal het sowieso een logischer onderzoeksveld voor een classicus. De uitgebreide notities bij de lokale en stedelijke keuren en rechtsboeken zagen er uitnodigend uit. Echte marginalia zijn het echter niet, het zijn verlengstukken van de gedrukte inhoud, die vaak niet in de marge, maar op speciaal meegebonden blanco vellen beschreven zijn. Toen er uiteindelijk een geschikte casus werd gevonden, was het duidelijk dat deze niet de hoofdmoot van het onderzoek zou kunnen worden. Er was daarvoor simpelweg al te veel informatie over de collectie als geheel opgedaan. De zoektocht naar een onderwerp werd daarmee de basis van het onderzoek: er is behoefte aan exploratief onderzoek dat materiaal blootlegt, ideeën voor verdere studie oppert en een indruk geeft van de marginalia in een boekenverzameling.

Als periodisering is voor het tijdvak van 1550-1700 gekozen in plaats van het gehele vroegmoderne tijdvak dat 1550-1800 beslaat. Behalve dat deze afbakening het aantal boeken overzichtelijker maakt, geeft ze minder kans op verstoringen door veranderd leesgedrag binnen de periode. Alleen aantekeningen van voor 1800 zijn meegenomen – voor zover dat te dateren was -, maar het gros ervan zal van voor 1700 zijn. Waarmee een periode onderzocht wordt waarover nog weinig research naar leesgedrag is verricht.

Secundaire literatuur

Tegelijkertijd had ik een tweede exploratieve studie gestart naar de secundaire literatuur over marginalia, met het doel richting en onderbouwing aan het eigen onderzoek te geven. Omdat dit onderzoek zowel een kwalitatieve als kwantitatieve invalshoek heeft, is aan dat onderscheid extra aandacht geschonken. Aangezien marginaliënonderzoek vooral uitspraken over lezers doet, zijn de studies naar vroegmodern leesgedrag gedaan meegenomen. Hiermee wordt gestart om het marginaliëngedeelte aaneengesloten te houden.

Vroegmodern leesgedrag

Een leesmodel dat duidelijk naar voren treedt in de studies is het humanistische, dat onder anderen door Erasmus en Montaigne gepropageerd werd. Tijdens het lezen werd onderstreept en geannoteerd, en werd gebruikt gemaakt van tekstvergelijking. Interessante uitspraken of passages werden in een gemeenplaatsenschrift genoteerd.¹ De belangstelling van humanistische lezers was breed. Zij wilden de klassieken in hun oorspronkelijke taal en tekst lezen en in die context begrijpen, maar zochten tevens naar toepassingen ervan in hun dagelijks leven.² Het is evident dat zij geen doorsnee burgers waren, maar tot de intellectuele elite hoorden.³

Aan het lezen van de Bijbel en religieuze werken wordt een leesgedrag toegeschreven dat vooral met intensief lezen verbonden is. Bijbelstudie vond elke dag plaats en de lezers kenden de bijbel uit hun hoofd. Tot zijn grote ongenoegen merkte Luther, de vertaler van de Bijbel in het Duits, dat zij daarbij vaak tot geheel eigen interpretaties kwamen.⁴ De religieuze publicaties werden in de vroegmoderne tijd veelal ingezet in de politiek/godsdienstige strijd en dienden om de identiteit te bevestigen.⁵

Intensief lezen versus extensief lezen was de dichotomie waarop de historicus Engelsing inzette bij zijn theorie over verandering in het leesgedrag in de 18^e eeuw. Volgens hem werd er voor de 18^e eeuw vooral intensief gelezen, mede omdat er weinig boekenbezit was. Met de toename van boeken en de introductie van de roman was er een verschuiving naar extensief,

¹ Lyons 2009, 63 e.v.

² Grafton, in Cavallo 1999, 205.

³ Lyons 2009, 72.

⁴ Lyons 2009, 55.

⁵ Lyons 2009, 57.

vluchtig lezen.⁶ Latere publicaties hebben deze leesrevolutie genuanceerd of zelfs tegengesproken.⁷ In de 17^e eeuw vond in West-Europa populaire vroegmoderne cultuur zijn weg naar lezers via colporteurs en een ander voorbeeld van extensief leesgebruik zijn de wijdverbreide almanakken.⁸ Als verklarend principe is deze tegenstelling in leesgedrag goed bruikbaar. Een van de andere onderkende onderscheiden is tussen hardop en stil lezen.

Overigens was het lezen van boeken een vrij elitaire bezigheid. Weliswaar lag in Noord- en Noordwest-Europa het alfabetisme hoger dan elders en had de Parijzenaar Scaliger toen hij in 1593 in Leiden kwam verbaasd opgemerkt dat hier zelfs de dienstbodes konden lezen. Toch had in de 18^e eeuw van de Hagenaars veertig procent geen enkel boek in huis en slechts een kwart meer dan tien boeken.⁹ De modale lezer was niet de modale Nederlander.

Marginalia, gebruikerssporen, lezerssporen

Alvorens de studies naar marginalia te bespreken, is een intermezzo over het gebruik van het woord verhelderend. Onder andere om repetitief woordgebruik te beperken, gebruik ik de termen marginalia, marginaliën, gebruik(er)ssporen en lezerssporen door elkaar. Marginalia, enkelvoud marginale, is een woord dat in Latijnse teksten al eeuwenlang gebruikt werd voor aanvullend commentaar van de schrijver zelf op de tekst. Volgens Jackson, de auteur van een studie uit 2002 over marginalia in het Engelse taalgebied met de nadruk op de periode van 1700-2000, heeft Coleridge het in 1819 in de Engelse taal geïntroduceerd.¹⁰ Ik zal laten zien dat het woord rond 1674 al in een Nederlandse context gebruikt is. Sherman, die enkele jaren later een studie heeft gedaan naar aantekeningen in renaissancistisch Engeland, geeft als definitie ‘notes written in the margins and other blank spaces of texts’.¹¹ Zowel Jackson als Sherman verstaan in de praktijk onder de term ook de kruisjes, onderstrepingen, et cetera.

Net als Jackson en Sherman heb ik de definitie ruim genomen, waarbij de opmerkingen op lege begin- en eindpagina’s zijn meegenomen, evenals de beschreven blanco pagina’s die speciaal voor het maken van aantekeningen tussen het drukwerk zijn toegevoegd. De termen

⁶ Blaak 2004, 22-23.

⁷ Bijvoorbeeld De Vries 2011, 16-18.

⁸ Lyons 2009, 79 e.v.

⁹ Lyons 2009, Chapter 7 ‘The rise of literacy in the Modern West’; De Kruif 1999, 111.

¹⁰ Jackson 2002, 13.

¹¹ Sherman 2008, xi.

gebruik(er)sspoor of lezersspoor nemen ook nog de staat van het boek mee: beduimeldheid en ezelsoren vertellen dat een gedeelte van het boek veel gebruikt werd. Verwarring zal door de verschillende bewoordingen niet ontstaan en in dit verhaal mogen ze als synoniem gelezen worden.

Studies van en over marginalia

De marginalia worden bij het onderzoek naar de historische lezer, dat vanaf de zeventiger jaren van de vorige eeuw onder impuls van de receptie-esthetica op gang is gekomen, pas sinds de millenniumwisseling breed ingezet.¹² Voorlopers zijn het in 1984 verschenen *Marks in Books* van Stoddard, dat vooral een plaatjesboek van fraaie voorbeelden is met weinig inhoudelijke informatie is en enkele Engelse casusstudies over lezers.¹³ De eerste meer volledige studie is *Marginalia, readers writing in books* van Jackson uit 2002. Haar boek legt de focus na 1700, maar in de eerste hoofdstukken geeft ze een historische toelichting op het fenomeen marginalia. Ze herkent een geleidelijke verschuiving in de functie ervan over drie tijdvakken. Tot 1700 werden de marginalia gebruikt om de tekst te leren en te onthouden, van 1700-1820 om de inhoud te begrijpen en na 1820 om te discussiëren en persoonlijk commentaar te geven. Jackson ziet ‘a progress of interpretation’ van de teksten.¹⁴

Het in 2008 verschenen *Used Books* van de hand van Sherman met de ondertitel *Marking Readers in Renaissance England* behandelt het tijdvak 1475-1640.¹⁵ Hij gaat er dieper dan Jackson op in dat het toentertijd aanbevolen werd commentaar en aantekeningen in boeken te maken en dat dit historisch gezien in navolging was van de glossen (meestal letterlijke vertaling van een woord) en scholia (een uitvoeriger commentaar) in de marges van laatmiddeleeuwse boeken. Erasmus adviseerde begin 16^e eeuw om belangwekkende passages met een daarvoor geschikte aanduiding te markeren en Montaigne ried later in de eeuw in zijn essay over boeken aan om op het eind van het boek de inhoud samen te vatten om een later teruglezen overbodig te

¹² Zie hiervoor bijvoorbeeld *Het leven van teksten*, Brillenburg Wurth 2009, 205-206, waar de term ‘actuele’ lezer gebruikt wordt.

¹³ Een fraaie verhandeling is “*Studied for Action: How Gabriel Harvey Read his Livy.*” *Past and Present*, Grafton en Jardine 1990.

¹⁴ Jackson 2002, 15, 51.

¹⁵ Dat is de periode waarin zijn onderzochte boeken geprint zijn. Sherman 2008, xii. In het boek zijn geen voorbeelden die erbuiten vallen.

maken.¹⁶ Het zijn humanistische ideeën die zij in de praktijk gevormd hebben tijdens hun bestudering van de klassieken.

De studie van Jackson bestaat hoofdzakelijk uit casusgevallen na 1750 van annotateurs van wie de biografische gegevens bekend zijn. Ze geeft toe dat ze een anekdotisch karakter hebben: ‘Since this book is the product of a personal quest – curiosity-driven research – I have also felt free to introduce obscure and atypical examples because they delighted me’.¹⁷ Sherman merkt op dat de renaissanceboeken verschillen van de gevatte, persoonlijke en direct op de tekst antwoordende marginalia van Jackson, ‘Renaissance readers tended to be more systematic and less psychologically revealing than post-Romantic readers’. Hij constateert dat een hoog percentage (overigens zonder dat percentage te noemen) van de aantekeningen geen duidelijk verband had met de tekst en dat literaire teksten minder geannoteerd waren dan teksten die door advocaten gebruikt werden en minder gevat waren dan teksten over religieuze tegenstellingen.¹⁸ Deze generalisaties in het voorwoord zijn nagenoeg de enige in Sherman’s boek dat hoofdzakelijk gevuld is met casusstudies. Consequenties voor het leesgedrag verbindt hij aan de diversiteit van notities in de Bijbel, waaruit blijkt dat er iets van de autoriteit verloren is gegaan. Dit stemt overeen met de eerder genoemde uitspraak van Luther over de Bijbel. De studies van anderen die Sherman en Jackson noemen, zijn rond 2000 gepubliceerd en betrekken zich op het Engelstalige taalgebied. Het zijn casusstudies die of een bekende lezer behandelen of de geannoteerde exemplaren van een boek vergelijken.

Dat Jackson zich nog meer dan Sherman afzijdig houdt van uitspraken over leesgedrag, kan mede zijn oorzaak hebben in haar ongeloof in het nut van marginalia voor het leren kennen van contemporaine leespraktijken. Naar aanleiding van haar constatering dat er door de tijd heen anders genoteerd werd, oppert zij: ‘I suggest that the gradual shift [...] from one kind of annotation to the other had little or nothing to do with psychology of reading, and much to do with available models and with the steady increase of private ownership of books’. Als ondersteuning geeft ze aan dat het weliswaar een minderheid was die in de 16e eeuw opiniërende aantekeningen maakte, maar dat daarbij wel Montaigne hoorde.¹⁹ Haar suggestie ondermijnt het nut van marginaliënonderzoek in het kader van leesgedrag, doch er valt gelukkig op af te dingen. Ten eerste zijn ook de notities in

¹⁶ Sherman 2008, 29; Jackson 2001, 37.

¹⁷ Jackson 2001, 15.

¹⁸ Sherman 2008, xiii.

¹⁹ Jackson 2002, 51.

vroegmoderne boeken meestal in privébezit gedaan zijn en ten tweede heeft de reden dat de modellen gewijzigd zijn waarschijnlijk met veranderend leesgedrag te maken. Ze ondermijnt zelf overigens haar veronderstelling door op een eerder moment te stellen dat zij geïnteresseerd is in ‘the progress of interpretation [...] in the great society of readers over time’.²⁰ Onder de aanname dat interpretatie van een boek tot de psychologie van het lezen hoort, zou er weinig vooruitgang door haar met marginalia bespeurd kunnen worden. Een vooruitgang, die ze in haar betoog wel claimt te vinden.

In het Nederlandse taalbereik heeft Goris in 2000 marginalia ingezet als hulpmiddel om meer over de receptie van *Gentse Boethius* uit 1485 te kunnen vertellen.²¹ Zij deelde hierbij de gebruikerssporen in drie soorten in, waaraan Bogaart in haar dissertatie uit 2004 over een eveneens in 1485 verschenen encyclopedie de categorie ‘inhoudelijke op- en aanmerkingen’ toevoegde, overigens met de constatering dat deze weinig voorkwamen. Bogaart herkende aan de notities dat bij de lezers de fascinatie voor medische onderwerpen overheerste en signaleerde verder dat de omgang met de exemplaren sterk verschilde.²² Oosterman heeft in 2008 een artikel geschreven over editoriale aantekeningen in de eerste helft van de zestiende eeuw. Interessant is dat hij in de inleiding vertelt van een eigen kortstondige verkenning in de collectie van de Nijmeegse universiteitsbibliotheek, waarbij hem vooral de hoeveelheid aan aandachtstrekkers (onderstrepingen, streepjes in marges, manicules) en navigatiemiddelen (paginering, inhoudsopgave, zelfs register) opviel.²³

Een heel ander nut van vroegmoderne marginalia is te vinden bij een artikel over beeldgebruik in de reformatie. Het op een ets doorstrepen van een duif als symbool van de Heilige Geest wordt hier ingezet als bewijs dat deze visualisatie eind 17^e eeuw in gereformeerde kringen controversieel was.²⁴ Een ander voorbeeld van een adstructief argument is toegepast bij een vergelijking van eigendomskenmerken en marginalia. Hieruit kon geconcludeerd worden dat prozaromans meegebundeld geweest waren in een middeleeuws convoluut dat in het bezit van geestelijken was. Dit ondersteunde het vermoeden dat geestelijken dergelijke literatuur lazen.²⁵

²⁰ Jackson 2002, 15.

²¹ Goris 2000, 151-155.

²² Bogaart 2004, 75, 77.

²³ Oosterman 2008, 23.

²⁴ Stronks 2010, 11.

²⁵ Resoort 1976, 311 e.v.

Opvallend tegenover de Angelsaksische situatie is dat er voor de Nederlandse zaak nog geen zelfstandige casusstudies zijn gedaan over lezers of boeken. Gezien de latere start van het onderzoek in de Lage Landen zullen deze niet uitblijven. Dit overzichtje van de secundaire literatuur pretendeert daarom niet volledig te zijn: daar is het vakgebied om te beginnen al te onrustig voor. Ook zullen niet alle genoemde zaken in het onderzoek terugkomen. Het is een verkenning, die schetst wat marginalia zoal voor research kunnen betekenen.

Kwalitatief versus kwantitatief onderzoek

Een terugkerend aspect in de studies dat ook bij het eigen onderzoek een rol speelt is het onderscheid tussen kwalitatief en kwantitatief onderzoek. De kwalitatieve casusstudies van individuele lezers, aantrekkelijk omdat de boeken tezamen in privébezit zijn, gaan uit van $N=1$, zoals de sociaal historicus De Kruif het bondig formuleerde in haar op statistische gegevens gestoelde studie over Haagse leesgewoonten in de 18e eeuw.²⁶ Kun je een algemene uitspraak over leesgedrag doen aan de hand van de bestudering van één lezer? Blaak haalt haar in 2004 in zijn uitstekende theoretische inleiding van *Geletterde levens* aan. Hij verdedigt zijn eigen kwalitatieve, op dagboeken gebaseerde, boek door erop te wijzen dat uit gegevens als boekenbezit wel te achterhalen is wat mensen vroeger lasen, maar niet hoe ze lasen. Hij stelt dat de discussie over macro- versus microbenadering geluwd is en dat ze als complementair gezien worden.²⁷ Blaak maakt een grove tweedeling in de doelstellingen van de twee onderzoeksmethoden. De kwantitatieve aanpak richt zich op het leespubliek, bekijkt wie wat las en kent bijvoorbeeld genres aan sociale groepen toe. De nadruk ligt op sociaal-economische facetten rondom het boekproces. De kwalitatieve werkwijze bestudeert het leesgedrag en is vooral geïnteresseerd in het boekgebruik. Het gaat om de interactie tussen boek en lezer, en niet het economische, maar het culturele aspect van het boek heeft de aandacht. Het thematiseert de betekenis van het boek voor de lezer.²⁸

Vooraf voor de kwalitatieve methode lijken marginalia zich bij uitstek te lenen, want waar komt de interactie tussen boek en lezer duidelijker naar voren dan in aantekeningen rechtstreeks bij een tekstpassage geplaatst? Toch is de voorkeur van de bronnen in eerste instantie uitgegaan naar egodocumenten als autobiografie, brief en dagboek. Ook bij een kwantitatieve aanpak zijn marginalia aantrekkelijk, want hoe anders kan je voor een genre of een tijdvak zo snel reacties van

²⁶ De Kruif 1999, 21.

²⁷ Blaak 2004, 39-40.

²⁸ Blaak 2004, 18

verschillende lezers verzamelen? Boekenveilingen, bibliotheken en boekhandels waren echter tot voor kort de bronnen bij deze werkwijze. Dat pas sinds kort de marginalia als onderzoeksterrein van de grond komt, heeft ongetwijfeld een praktische reden: marginalia zijn lastig te analyseren, arbeidsintensief. De aantekeningen, wat in extremis voor oude marginalia geldt, zijn zelden goed te lezen en, omdat ze niet voor de onderzoeker bestemd zijn, vaak cryptisch. Voor een volledige interpretatie moet de onderzoeker vervolgens van de inhoud van het boek en de historische context goed op de hoogte zijn. Nu andere bronnen opgedroogd raken, komen de marginalia aan de beurt. Blaak constateert dat studies over egodocumenten van lezers in de 17^e eeuw nagenoeg ontbreken, maar dat over dat tijdvak wel aan de hand van marginalia, de leesnotities van een Engelse edelman in 2000 een onderzoek naar leespraktijk verricht is.²⁹ Kennelijk waren er geen geschiktere egodocumenten voorhanden en waren de notities zo duidelijk en interessant dat er voor deze aanpak gekozen werd.

Als we het bestaande onderzoek van marginalia overzien, lijken bij de Engelse studies de kwalitatieve te overheersen. Bij de Nederlandse studies ligt de nadruk op kwantitatieve toepassingen, met onderzoeken naar een genre of een boek. Sherman heeft in zijn voorwoord verschillen tussen genres aangegeven die echter vooral op indrukken gebaseerd schijnen te zijn. Een onderzoek waar genres methodisch vergeleken worden is nog niet verricht.

Een bijkomend voordeel van een kwantitatieve aanpak is de vergrote kans een fraai exemplaar aan te treffen. Oosterman benadrukt in zijn inleiding dat het artikel alleen vanwege een toevallige vondst kon verschijnen en hij pleit daarom voor systematisch onderzoek en beter documenteren van marginalia. Hij geeft vervolgens ruitelijk toe dat hij zijn eigen bevindingen in de Radboud Universiteitsbibliotheek niet gearchiveerd heeft.³⁰ Een positiever geluid komt van de British Library, waar Alston reeds in 1994 op projectbasis 25.000 marginalia geïnventariseerd heeft.

³¹ In ieder geval Jackson heeft daar dankbaar gebruik van gemaakt.³²

²⁹ Blaak 2004, 34.

³⁰ Oosterman 2008, 24.

³¹ Alston 1994, vii. Helaas blijven de vastgelegde gegevens beperkt tot de provenance. Een aanduiding van de hoeveelheid aan en de hoedanigheid van de marginalia kan de researcher veel helpen.

³² Jackson 2002, 9.

Opzet van het onderzoek

Een verkennend onderzoek heeft vanuit zijn aard een open onderzoeksvraag, die in dit geval luidt: ‘Wat hebben de gebruikerssporen binnen het vroegmoderne corpus van de UBU aan wetenswaardigheden te bieden?’ Nieuwsgierigheid overheerst bij het onderzoek, en vandaaruit rijzen de vragen en ontstaan de observaties, bevindingen, suggesties en eventuele conclusies. ‘Wat’ het kan bieden staat open. Meestal zal dit met lezers of leesgedrag van doen hebben, maar een leuk aspect aan gebruikerssporen is dat van alles wetenswaardig kan zijn. Er moet een open oog blijven voor het accidentele, dat een gericht onderzoek licht over het hoofd kan laten zien.

De aanpak is gericht en systematisch, waarbij het onderzoek is te beschouwen als een proces van voortdurende selecties, waarin steeds andere vragen zich aandienen. De eerste selectie is de UBU-collectie voor het tijdvak 1550-1700, die bestaat uit circa 50.000 exemplaren afkomstig van 33.000 titels. Van deze exemplaren is door middel van een steekproef geschat hoeveel er relevante gebruikssporen bevatten, als antwoord op de simpele vraag: over welke aantallen gaat het eigenlijk? Deze schattingen zijn vervolgens uit te breiden tot de totale hoeveelheid aan marginalia die zich in universiteitsbibliotheken bevinden. Dit gedeelte is een zuiver kwantitatieve aangelegenheid met een gezien de steekproefgrootte behoorlijke foutmarge. Voor de Huntington Library is een dergelijk onderzoek uitgevoerd met een percentage van twintig als uitkomst.

De volgende selectie was het verzamelen van een kleine honderd relevante exemplaren, deels willekeurig en deels gericht met behulp van omschrijvingen uit de UBU-catalogus. Bij het bezichtigen van de exemplaren, bekijken van de gemaakte foto's en het vastleggen van hun gegevens in een spreadsheetprogramma werden er patronen zichtbaar. De eerder genoemde overeenkomsten van de marginalia binnen klassieke werken en binnen rechtsboeken maakten het een logische stap om meer boekgenres aan te leggen en vanuit die indeling de exemplaren te analyseren. Bij eerder genreonderzoek is een grove indeling in spoortype gebruikt, deze heb ik uitgewerkt voor dit onderzoek. Een belangrijke vraag bij de analyse van een marginale is of deze raar, onverwacht is. Van het vakgebied technisch schrijven zijn de communicatieve functies overgenomen die een (beoogd) effect van een document op de lezer aangeven. Hiermee kon per genre een verwachte reactie bepaald worden, die met de gesignaleerde reactie (spoortype) vergeleken is.

Onderzoek van meerdere genres tegelijk, waarbij deze vergeleken kunnen worden, heeft nog niet plaatsgevonden. De trits van genre, spoortype en communicatieve functie hielp om verbanden te leggen en verschillen te constateren. Voor het duiden van achterliggende redenen van verschillen is het noodzakelijk om een exemplaar beter te bekijken. En passant zijn hierbij

opmerkelijke en anekdotische zaken van een exemplaar meegepikt. Deze fase van de analyse, die het grootste deel van het onderzoek beslaat, kent daarom naast een kwantitatief ook een kwalitatief aspect.

Ten slotte is er op één exemplaar dieper ingegaan, het ooggetuigenverslag van een Utrechter bij de bezetting van deze stad in 1672-73 dat op blanco pagina's tussengevoegd is in een convoluut van dagregisters, pamfletten, verordeningen en dergelijke naar aanleiding van de bezetting. We beschouwen de aantekenaar meer als schrijver dan lezer en proberen in die hoedanigheid meer van hem te begrijpen.

Het hoofdstuk 'Inventarisatie UBU' verslaat het onderzoek tot aan de selectie van 95 exemplaren. Tevens wordt de geschiedenis van de UBU zelf, die een zware wissel legt op de boekgenres in de collectie en de marginalia die getolereerd zijn, besproken. De volgende fase is in twee hoofdstukken gedeeld. In 'Classificatie' wordt de categoriseringsmethodiek van de exemplaren toegelicht en wordt even stilgestaan bij de ontcijferingsproblematiek. In 'Analyse boekgenres' wordt met de selectie en het theoretisch kader aan de slag gegaan. 'Een ooggetuige' is een kleine casusstudie. Hoewel het een faciliterend onderzoek is, dat als oogmerk heeft een verzameling boeken te verkennen en een kwantitatieve aanpak van een diverse verzameling op te stellen en te toetsen, worden in het 'Besluit' enkele bevindingen herhaald. Zoals de observatie dat lezers gematigder reageren dan schrijvers.

INVENTARISATIE UBU

De collectie van de UBU beschikt over een digitale catalogus die goed uitgerust is voor zoekopdrachten. Cijfers over de aantallen die aan een selectie voldoen zijn voor de gebruiker zichtbaar zolang ze onder de 1.000.000 blijven. Er is een verscheidenheid aan rubrieken om op te selecteren, waarbij in het samenstellen van gecombineerde selecties voorzien is.

Een selectie op taal over de vroegmoderne periode toonde onverwacht grote aantallen.

Tabel 1	UBU-boektitels naar taal gesplitst							juni 2012
	Ned	Lat	Fra	Dui	Ita	Eng	Spa	Totaal
1550-1699 ³³	9.209	18.417	4.158	1.757	909	644	513	33.420 ³⁴
1700-1799	15.188	17.413	8.866	3.727	730	1.993	313	44.793
1550-1799	24.397	35.830	13.024	5.484	1.639	2.637	826	78.213
0000-2012	423.118	78.863	245.760	573.952	52.960	795.138	52.453	1.648.326

Het is duidelijk dat niet lukraak boeken gekozen moet worden, zeker gezien het arbeidsintensieve aspect van het bezichtigen van boeken van voor 1800. Ze bevinden zich in de Bijzondere Collectie in een speciaal geklimatiseerde ruimte en moeten aangevraagd worden. Nodeloze bezichtigingen zijn ook uit reden van conservering niet wenselijk.

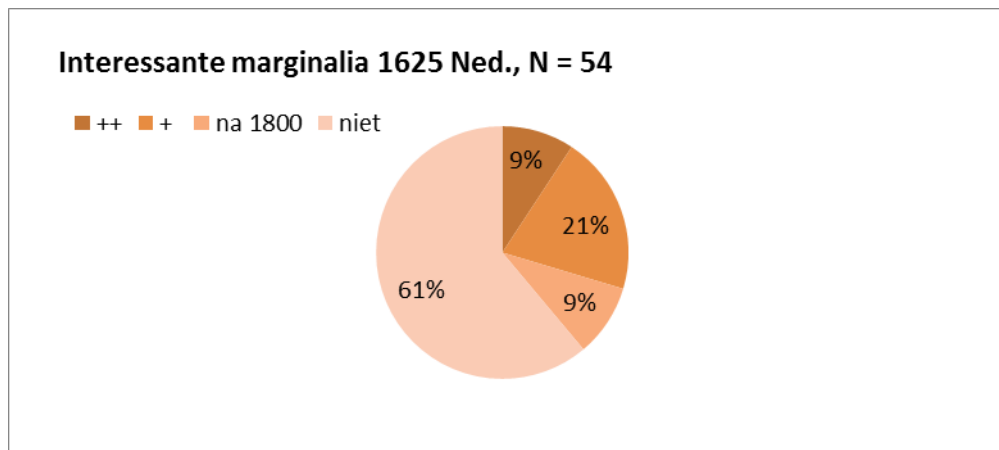
Gelukkig biedt de catalogus aanknopingspunten om de kans op treffers te vergroten. Dit gebeurt bij de paragraaf ‘gericht zoeken naar marginalia’, waarin op opportunistische wijze in de collectie gezocht wordt. Eerst worden van het publicatiejaar 1625 de Nederlandse exemplaren doorzocht om een indicatie van de ratio aan exemplaren met marginalia te verkrijgen. Om dit percentage zinvol te extrapoleren naar andere boekenverzamelingen is kennis van het eigene van de UBU gewenst. Tussen deze twee paragrafen in wordt daarom de UBU beschreven, waarvan de aanwervingspolitiek van imminent belang is voor het begrijpen van de collectie.

³³ Het jaar 1699 is gekozen omdat bij een selectie op 1700 werken die op 17xx gezet zijn, meegenomen worden.

³⁴ De aantallen gaan uit van boektitels. Omdat er meerdere exemplaren bij een titel kunnen zijn, ligt het totaal aantal boeken hoger. Deze problematiek komt nog aan de orde. Het generale totaal kon niet direct opgevraagd worden omdat de 1.000.000 hits overschreden worden. In deze sommatie van de taaltotalen is met de overige talen geen rekening gehouden. De UBU meldt dat zij 3½ miljoen gedrukte werken hebben. Hierbij zijn kranten, muziekboeken en dergelijke meegerekend, terwijl deze tabel alleen ‘echte’ boeken weergeeft.

De marginalia van 1625

Om een indruk te krijgen van de percentages marginalia heb ik de 54 Nederlandstalige exemplaren van het jaar 1625, dat halverwege 1550 en 1700 valt, aangevraagd. Een marginaliënboek is als interessant gedefinieerd als er tekst in staat van voor 1800.

Een ++ geeft aan dat de marginalia interessant zijn. Een + is minder interessant, bijvoorbeeld niet meer dan een provenance (eigenaarschap), een paar woorden of enkele streepjes. Zijn er alleen sporen van na 1800, dan vallen ze onder 'na 1800'. Zijn er geen marginalia of zijn er niet meer dan simpele bibliografische aantekeningen, dan is het boek als niet interessant bestempeld. Uiteraard zitten er twijfelgevallen tussen die arbitrair opgelost zijn.

Sherman hanteerde het criterium 'more or less substantial writing' voor zijn renaissanceboeken in de Huntington Library en vindt daarmee 'Just over 20 percent' aan marginalia.³⁵ Hantering van deze definitie levert bij de UBU 11 exemplaren van de 54, wat (ongetwijfeld toevallig) ook net iets meer dan 20 procent is.

Hoewel de steekproef te klein is om de meting betrouwbaar te noemen, heb ik me aan een extrapolatie naar de UBU en andere universiteitsbibliotheken in het Nederlandstalige gebied gewaagd. Hierbij zijn de betreffende digitale catalogi geraadpleegd, met de opmerking dat niet alle UB's dezelfde applicaties gebruiken en het voorbehoud dat het bij enkele niet mogelijk is om aantallen boven tafel te krijgen. Met een * is aangegeven als er daarom geschat is.

³⁵ Sherman 2008, 5.

Tabel 2 Aantallen titels in UB's		juni 2012
1550 - 1699	Titels	Stichtingsdatum
Utrecht	33.400	1636
Leiden	53.100	1575
Groningen	9.200	1615
UvA, Amsterdam	20.300	1877
Rotterdam	5.000	1913
Nijmegen	8.000	1923
Tilburg + VU Amsterdam	10.000 *	1880
Gent	42.000	1817
Leuven + Antwerpen	10.000 *	1438
KB Den Haag	27.300	1798
Totaal	218.300	

Na Leiden en Gent heeft Utrecht de grootste verzameling en deze drie steken ver boven de andere uit. Voor een internationale vergelijking: de beroemde STC-collectie van de Huntington Library in San Marino (California) die Sherman als basis gebruikt heeft, bevat ongeveer 7500 Engelstalige exemplaren over de periode 1475 – 1640, terwijl de UBU voor datzelfde tijdvak de teller op meer dan 18.800 heeft staan.³⁶

De tabel geeft het aantal titels weer. In de definitie van titel wordt het publicatiejaar betrokken (boekeditie zou een juistere benaming zijn). Een titel kan meerdere exemplaren bevatten als de bibliotheek de boeken niet ontdebeld heeft. Van sommige bijbeluitgaven zijn vele exemplaren aanwezig. Omdat het aantal exemplaren voor een gebruiker niet via een query op te vragen is, heb ik een schatting gemaakt voor de vermenigvuldigingsfactor.³⁷ Voor 1625 zijn voor de Nederlandse en Latijnse titels de exemplaren geteld. Ik kwam daarbij op een factor van 1,5 voor Nederlands en een factor van 1,4 voor Latijn. Voor grotere collecties als de UBU zal de factor hoger liggen dan voor kleine, waardoor het redelijk is voor het totaal 1,4 te hanteren. Dit resulteert voor de periode 1550 -1700 in circa 50.000 exemplaren voor de UBU en 340.000 voor alle UB's tezamen. Afhankelijk van de striktheid die toegepast wordt om een exemplaar tot de marginalia te rekenen, kunnen we hiermee verder extrapoleren. Bij een factor van 20% is er een verwachting dat 68.000 exemplaren in de gezamenlijke bibliotheken tot de marginalia gerekend kunnen worden.

³⁶ Sherman 2008, xii.

³⁷ Bij de databaseopzet van de catalogus is de titel de centrale entiteit. Commentaar over een exemplaar als bijv. de aanwezigheid van aantekeningen wordt bij de titel ingevoerd, waarbij de catalogiseerder handmatig de signatuur toevoegt. Een exemplaar is uniek met zijn signatuur, waarvan aliassen plaatsnummer en vindplaats zijn.

Zover gekomen wordt de verleiding groot om te schatten hoeveel marginalia er bij andere bibliotheken en bij musea, instituten, antiquariaten en in particuliere verzamelingen liggen. De vorige getallen hebben echter al een grote foutmarge en een gok hiernaar zonder verder onderzoek zou te wild zijn. Wel valt te verdedigen dat het percentage aan marginalia bij privébezit hoger zal zijn, zoals Sherman ook meent naar aanleiding van zijn onderzoek, ‘Just over 20 percent of the books [...] contain manuscript notes by early readers [...] and there are several reasons why the practice must have been much more widespread than that figure suggests.’.³⁸ Hij gaat niet op de redenen in, maar hij zal ongetwijfeld op het aanwervingsbeleid van bibliotheken doelen. Het eigene van een bibliotheek, een universiteitsbibliotheek en de UBU in het bijzonder vormt een belangrijk element in dit onderzoek.

De Universiteitsbibliotheek Utrecht

In tabel 2 staat naar aanleiding van de Dies Natalis van de universiteit 1636 als stichtingsdatum vermeld, maar de bibliotheek is ouder. Het in twee delen geplande *Vier eeuwen Universiteitsbibliotheek Utrecht* uit 1986, waarvan alleen het eerste deel tot 1878 is verschenen, noemt de confiscatie van kapittel- en kloosterbibliotheken vanaf 1581 als startpunt voor de collectie. Dit geschiedde reeds met het oog op de oprichting van een universiteit, wat eerst een halve eeuw later gestalte kreeg.

Het confisqueren van de katholieke verzamelingen was een van de gevolgen van de politieke en religieuze onrust tijd die de Lage Landen van 1550-1700 beheerste. Voor 1579 had Utrecht een gematigde stelling ingenomen in het conflict met Spanje en was het katholicisme de heersende godsdienst. Na de Unie van Utrecht veranderde dat snel en vond ook in Utrecht de Beeldenstorm in de katholieke instellingen plaats, waarbij boekenbezit vrij kwam.³⁹ De eerste aanwinsten van de nieuwe bibliotheek waren derhalve geestelijk, waarbij het roomse van de verzameling waarschijnlijk geen probleem was omdat het nieuw geformeerde Utrechtse regentendom indertijd ‘rekkelijk’ was. Daarnaast werden van de kloosters en kapittelkerken juridische werken overgenomen.⁴⁰ In 1584 bevatte de collectie 550 à 600 banden aan

³⁸ Sherman 2008, 5,

³⁹ Struick 1984, 183 e.v.

⁴⁰ Grosheide 1986, 16.

handschriften en incunabelen, waarvan een deel nog steeds aanwezig is.⁴¹ Dit jaar wordt als het oprichtingsjaar beschouwd, omdat de bibliotheek toen haar eerste locatie kreeg in een koor van de Janskerk.⁴²

In het eerste decennium van de 17^e eeuw werd de collectie verbreed met twee grote legaten. De advocaat van staten van Utrecht Van de Poll liet tegen de 1000 aan wetenschappelijke, humanistische banden na aan de bibliotheek en H. van Buchell volgde met liefst 3000 titels, waarvan 65% aan reformatorische geschriften. Ook van deze legaten is het grootste deel behouden voor de UBU.⁴³ De volgende jaren werd de collectie geleidelijk aangevuld met schenkingen en, vanwege de immer geringe financiële armslag, met aankopen voornamelijk uit veilingen. De keuze was hierbij toegespitst op de drie hoofdfaculteiten, waarvan theologie de belangrijkste was. Voor de gereformeerde kerken en de daarmee verbonden meerderheidsfactie in de vroedschap was vestiging van een verantwoorde predikantenopleiding, naast het onvoldoende rechtzinnig geachte Leiden, een belangrijke drijfveer voor de oprichting van een Utrechtse universiteit. De belichaming van dit streven was de hoogleraar Gisbertus Voetius (nadere Reformatie), die vanaf de oprichting tot aan zijn dood in 1676 de universiteit 40 jaar lang een gezicht gaf.⁴⁴

Naast de juridische en de kleinere medische faculteit was er nog een kleine filosofische faculteit die verplicht tot de propedeuse gevolgd moest worden. Hier vielen artes onder, wat onder andere tot de aanschaf van klassieke literaire werken geleid zal hebben.⁴⁵ De catalogus van 1664/70 bevatte 6100 gedrukte werken, waarvan volgens de eigen indeling 40% theologisch, 18,5% juridisch, 7,5% medisch en 34% 'miscellanei'.⁴⁶ Een vergelijk met de catalogus van Leiden, de andere grote universiteit laat zien dat ze ongeveer evenveel titels bezaten, waarbij het zwaartepunt in Utrecht meer op theologische en juridisch gebied lag.⁴⁷

In de jaren tot de Franse Revolutie werd de collectie geleidelijk naast het veilingmateriaal uitgebreid met de aankoop van bijzondere werken en standaardwerken.⁴⁸ Ook daarna zijn veel

⁴¹ Grosheide 1986, 27-28.

⁴² Grosheide 1986, 25.

⁴³ Grosheide 1984, 38,46.

⁴⁴ Struick 1984, 210.

⁴⁵ Over de filosofische faculteit rept Grosheide niet. Deze was verplicht als propedeuse voor de andere faculteiten en bestond voor de artes uit oude talen en geschiedenis en aardrijkskunde. <http://profs.library.uu.nl/index.php/info/history>.

⁴⁶ Grosheide 1986, 79.

⁴⁷ Grosheide 1986, 80.

⁴⁸ Grosheide 1986,130,131.

vroegmoderne boeken aan de collectie toegevoegd. In de 20^e eeuw kreeg het 3000 werken van voor 1801 van de Centrale Oud-Katholieke Bibliotheek in bruikleen en de Collectie Thomaasse van de franciscanen en het aartsbisdom Utrecht met liefst 25.000 drukken van voor 1801.⁴⁹ Al met al blijkt de collectie door haar begintijd ruim in wetenschappelijke en Latijnse boeken bedeed te zijn.

De input uit diverse bronnen leidde tot dubletten. Op gezette tijden zijn er acties ondernomen om te ontdebelen en incurante exemplaren te lozen. Bij het ontdebelen zal er in het algemeen voor het exemplaar met de minste gebruikerssporen gekozen zijn, maar anderzijds ontving de UBU in 1779 van Van Goens een aantal geannoteerde Latijnse en Griekse exemplaren, waarvan de aantekeningen door geleerden als Wesseling als meerwaarde onderkend werden.⁵⁰

Een ander aspect is de inzagepolitiek. De bibliotheek was in de vroegmoderne tijd geen instelling waar boeken geleend konden worden. In de beginjaren was zij op woensdag- en zaterdagmiddag geopend om werken in te zien, terwijl hoogleraren beschikking hadden over de sleutel, een situatie die tot het eind van de 18^e eeuw nauwelijks veranderde.⁵¹ Er was een beperkt aantal leesuren en lenen was volgens instructies uit 1777 een uitzondering.⁵² Dit maakt het niet waarschijnlijk dat boeken tijdens hun collectietijd van aantekeningen voorzien zijn: van de marginalia in bibliotheekboeken, bibliografische aantekeningen uitgezonderd, kan zo goed als gesteld worden dat deze niet tijdens hun UBU-tijd gemaakt zijn. Doordat de bibliotheek door de eeuwen heen zijn bezit voornamelijk uit tweede-handsbronnen betrokken heeft – legaten, veilingen, schenkingen, van particulieren- heeft de meerderheid van de boeken (gelukkig) een leven voor de UBU gehad.

Een laatste opmerking over de bibliotheek betreft het achterhalen van de voorgeschiedenis van een boek. Het is spijtig dat pas sinds kort de aanwinstdatum bijgehouden wordt, maar het is een goede zaak dat de UBU het belang ervan inziet. De vorige eigenaar is in de provenance te zien. Grote collecties zijn aan het plaatsnummer te herkennen: ‘Tho’ verwijst naar de collectie Thomaasse en ‘Moltzer’ geeft aan dat het uit diens legaat stamt.

⁴⁹ Website van UBU.

⁵⁰ Grosheide 1986, 133.

⁵¹ Grosheide 1986, 66.

⁵² Grosheide 1986, 139.

Gericht zoeken naar marginalia

Bij de steekproef over 1625 zijn 16 exemplaren, alle in het Nederlands, gevonden. Met dank aan de applicatie van de catalogus die goed geoutilleerd is voor zoekopdrachten, is op pragmatische wijze verder gezocht naar geschikte boeken. Een rubriek die aantrekkelijk leek, is de provenance, welke bijhoudt wie de eigenaars geweest zijn. De bekendheid van een eigenaar en de aanwezigheid van marginalia bleek echter lang niet 1:1 te zijn. Verder spitten wees een betere zoekterm uit. In veel gevallen blijkt in een commentaarveld vermeld te zijn dat een exemplaar van een titel aantekeningen bevat. De formuleringen hierbij zijn consistent ‘handschrift’ of ‘handges. aant.’, wat een scan op deze strings mogelijk maakt. Met als extra selecties de taal en publicatieperiode leidt dit tot het volgende overzicht.

Tabel 3	UBU, VM titels, totaal en met aantekeningen aangemerkt							juni 2012
	Ned	Lat	Fra	Dui	Ita	Eng	Spa	Totaal
1550-1699	9.209	18.417	4.158	1.757	909	644	513	33.420
aantek.	114	323	59	16	14	59	2	500
1700-1799	15.188	17.413	8.866	3.727	730	1.993	313	44.793
aantek.	270	148	106	16	10	7	1	540
1550-1799	24.397	35.830	13.024	5.484	1.639	2.637	826	78.213
aantek.	384	471	165	32	24	66	3	1.040

Het percentage exemplaren dat met het bezit van aantekeningen gesignaleerd is, komt ver onder de 9% van het jaar 1625, waaruit blijkt dat lang niet alle marginalia de signalering hebben. De verwachting was daarom dat de exemplaren vooral vanwege hun extra importantie gekozen zouden zijn. Van de 500 exemplaren zijn, naast een kleine keur aan andere talen, de 114 Nederlandse werken aangevraagd. Hiervan zijn niet alle bekeken, of omdat uit de verdere omschrijvingen bleek dat ze onaantrekkelijk waren, of omdat ze niet te vinden waren in het magazijn. Uiteindelijk bleven er 104 exemplaren over. Onder dezelfde criteria als de vorige selectie leidden de bezichtigingen tot 48 interessante, 23 matig interessante en 33 niet interessante exemplaren. Opvallend is het vrij grote aantal niet belangwekkende marginalia. De hoofdreden was dat ze moderne aantekeningen bevatten, daarnaast waren er exemplaren tussen die slechts een bijgaande losse brief bevatten.

De tweede gerichte actie betrof het natrekken van veelbelovende vermeldingen in de catalogus. Van boeken die als provenance het Oud-Utrecht Studentenfonds hebben is te verwachten dat er veel bijgeschreven is, en zeker als de boeken niet serieus zijn. De titel *Rechtkatholieke mondstopper gericht tegen de gewone mondstopper* is alleen aangevraagd vanwege zijn

intrigerende, polemische titel. In totaal zijn bij deze actie elf exemplaren bekeken, waarvan er vijf interessant bleken en twee matig interessant.

Een derde insteek behelsde het bekijken van Nederlandstalige drukwerken die bij de handschriften bewaard zijn.⁵³ De verwachting was dat hun bewaarlocatie ingegeven is door een uitbundigheid aan aantekeningen. Er voldeden 45 exemplaren aan deze selectie, waarvan een aantal brieven of een krant bevatten. Liefst 28 ervan hoorden tot een fraai convoluut van documenten over de bezetting van Utrecht door de Fransen in 1672-73 dat al bij de eerste actie geselecteerd was. Convoluten, die onder alle titels apart zijn opgeslagen in de UBU, zijn overigens niet meer dan eenmaal geteld. Uiteindelijk leverde deze actie maar één matig interessant exemplaar op.

In totaal zijn er tijdens het gerichte zoeken 113 exemplaren aangevraagd, waarvan 79 interessant genoeg waren om bij de selectie te voegen.

De complete selectie

Inclusief de selectie afkomstig uit de steekproef is er een selectie van 95 interessante exemplaren verzameld, waarvan 64 de signalering ++ hebben gekregen. Vijftien titels hiervan zijn in het Latijn en een in het Engels. De UBU-catalogus biedt de optie geselecteerde boektitels te downloaden, waardoor titels, auteurs, provenances, commentaren, et cetera naar een Excel-bestand overgezet konden worden. Bij het volgende hoofdstuk worden analyse-instrumenten geïntroduceerd voor de analyse die daarna plaatsvindt.

⁵³ Query: Alle woorden= hss and W-year.= 1500 -> 1699 and Materiaaltype= bk and Taal= ned

CLASSIFICATIE

De marginalia van de 95 boeken zijn divers, maar bij het bekijken ervan en het vastleggen in een spreadsheetprogramma werden patronen herkenbaar. Latijnse boeken bevatten vaak tekstverbeteringen, rechtsdocumenten kregen uitgebreide aanvullingen. Om de patronen tot uiting te laten komen is er voor de analyse een indeling in boekgenres gemaakt. Bij de indeling is, naast een enkele pragmatische beslissing, de functie van het boek voor de lezer bepalend geweest. Zo wordt een literair boek (vaak) gelezen om te ontspannen of te ontsnappen aan de dagelijkse realiteit. De genre-indeling heeft het voordeel dat je er lezersgroepen mee kan koppelen. Een geheel ander pluspunt is dat een analyse per genre op een overzichtelijke wijze een indruk geeft van het bonte boekenbezit van de UBU.

Voor een kwantitatieve analyse zijn objectieve meetinstrumenten gewenst en moet er een verwachting zijn waartegen de werkelijkheid uitgezet wordt. Vorige onderzoekers als Sherman lijken voor de verwachting van het soort marginalia bij een boek ingevuld te hebben wat volgens hen de huidige mens zou annoteren. Van de afwijkingen van deze vermoedens hebben zij akte gedaan. Om de verwachtingen te objectiveren heb ik gebruik gemaakt van communicatiefuncties van documenten die bekend zijn uit het theoretisch kader van het technisch schrijven. De indeling van de boeken in genres was dusdanig, dat deze tot verschillende communicatieve functies leidde.

Het type gebruikersspoor is wat er gemeten wordt. Om ook de meting van deze afhankelijke variabele te objectiveren zijn de marginalia in zes spoortypes opgedeeld. Doordat deze types gerelateerd zijn aan de communicatiefunctie kon per genre het verwachte type tegenover het werkelijke type uitgezet worden. Voor het spoortype zijn in eerder genreonderzoek al opzetten voor gemaakt, overigens zonder dat dit tot de bij kwantitatieve analyse gebruikelijke tabellen geleid heeft. Soms is de toekenning van een marginale lastig, waarvan ik in een intermezzo verslag doe.

Bij de analyse van de boekgenres in het hoofdstuk hierna zijn in een tabel de percentages aan spoortype per boekgenres aangegeven, waarbij afwijkingen van het gemiddelde nadere bestudering behoeven als zij niet uit de communicatiefuncties verklaard kunnen worden. Het moge duidelijk zijn dat de resultaten niet geschikt zijn voor een statistische analyse: daarvoor zijn de aantallen te klein en is de toewijzing van spoortype te arbitrair. De resultaten kunnen daarom niet meer dan indicaties aangeven van mogelijke verschijnselen, die daarna gecheckt dienen te worden.

Boekgenres

Er is te verwachten dat de marginalia afhangen van het doel van de tekst, wat overigens niet de ervaring was van Sherman die constateerde dat een hoog percentage van de aantekeningen geen duidelijk verband had met de tekst.⁵⁴ Een tekst beoogt een communicatief effect, waarover in het kader van documentanalyse theorievorming is gedaan.⁵⁵

Tabel 4 Communicatiefuncties	
Functie	Beoogd effect
Informative	Factual knowledge
Supporting assessment	Knowledge needed to decide
Instructive	Knowledge about what to do and how
Persuasive	Attitudes
Motivational	Intentions
Affective	Feelings

Bij de indeling in genres zijn de functies in het oog gehouden. In de volgende tabel zijn ze aan de genres gekoppeld.

Tabel 4 Genres, communicatieve functies, aantal		
Genre	Communicatieve functie	Aantal
Overig	<i>onbestemd</i>	1
Literair	diverterend	4
Spiritueel	affectief	14
Theologisch	overtuigend	10
Politiek	instructief, overtuigend	14
Educatief	informatief	14
Klassiek	<i>alles wat in de klassieke talen geschreven is</i>	15
Professioneel	instructief (hulp bij beslissingen)	23

Bij het aantal is aangegeven hoeveel van de 95 exemplaren tot een genre gerekend zijn. De motivatie van de toekenning van boeken aan genres is in de volgende beschrijvingen van de genres toegelicht.

⁵⁴ Sherman 2008, xiii.

⁵⁵ Lentz 2004, 3.

Overig

Alles wat buiten de volgende categorieën valt. Het betreft één boekje dat over koddige opschriften op muren en ruiten gaat.

Literair

De literaire boeken in het bezit van de UBU zelf waren in het vroegmoderne tijdvak in de klassieke talen geschreven, en deze zijn bij het 'klassieke' genre ingedeeld. Wat er aan Nederlandse literatuur aanwezig is, is later verworven.

Spiritueel

Onder deze noemer vallen sermoenen- en gezangenboeken en ander religieus werk dat contemplatief is en de geestelijke verhouding met God voorstaat. De later verworven collectie Thomaasse bevat veel van deze boekjes, die fysiek klein zijn en daardoor geschikt waren om mee te dragen.

Theologisch

In deze tijd van godsdienstige afsplitsingen werden er door theologen veel boeken geschreven, waarin zij de religieuze verschillen uitlegden en de superioriteit van hun geloof benadrukten. Het doel is de lezer met argumenten te overtuigen: de religie wordt op een rationele wijze benaderd. Religie was verweven met politiek en de scheidslijn tussen de twee genres is soms onduidelijk.

Politiek

Een belangrijk element van dit genre is dat de drukwerken actueel zijn. Politieke manifesten als pamfletten reageren op een recente politieke ontwikkeling en te verwachten is dat de lezer hier spontaan op reageert. Verordeningen van de centrale overheid (ordonnanties en plakaten) en van de lokale overheid (keuren) zijn er vanwege hun actualiteit toe gerekend. Omdat deze ook instructief zijn, kunnen verschillende reacties verwacht worden.

Educatief

Het betreft voornamelijk boeken over historie en geografie die ook het etiket populair wetenschappelijk hadden kunnen krijgen. Het was een tijd waarin de wereld verkend werd en waar landelijk de ruimtelijke indeling ingrijpend veranderde, zodat de behoefte aan deze werken groot

geweest moet zijn. Ze zijn ongetwijfeld niet als studiemateriaal gebruikt en de meeste zullen door de UBU later aangeworven zijn.

Klassiek

Wat in het Latijn of Grieks geschreven is, ook religieus werk als een bijbel, onderging van de gebruikers dezelfde kritische, academische benadering. Dit is de reden waarom ik voor de toewijzing van de exemplaren aan dit genre simpel voor het criterium taal heb gekozen, op één uit het Latijn vertaald werk over wiskunde na. Het genre vormt in absolute aantallen de hoofdmoot van de onderzochte periode. Latijn was het terrein van de wetenschappers, het is de voertaal van de geleerden en de taal waarin bij de UU tot 1876 gedoceerd werd.⁵⁶ Het percentage aan marginalia zal zeker niet onderdoen voor anderstalige boeken, en de 15 geselecteerde exemplaren vormen dan ook geen evenredige vertegenwoordiging. Tabel 1 laat zien dat meer dan de helft van de boeken in het Latijn was en dat er tweemaal zo veel Latijnse als Nederlandse boeken waren. Het aandeel van Latijn in de 18^e eeuw was aan het verminderen ten koste van vooral Nederlands en Frans. Later is Engels de taal van de wetenschap geworden.

Professioneel

De juridische faculteit heeft een grote invloed op de collectievorming gehad. Veel boeken gaan over rechtsbepalingen in streken en steden, waar de uitvoerders hun aanvullingen bij hebben gezet. *Inleydinge tot de Hollandsche regts-geleertheit* was een algemeen werk over het recht van Hugo Grotius, dat in vele edities in de UBU aanwezig is. Gebruikers hebben op meegebonden blanco vellen de corresponderende artikelen van het Romeinse Recht erbij geschreven. Anderssoortige aangetroffen instructieve werken betreffen de behandeling van stoffen in Delft of de brandvoorzieningen in Leiden.

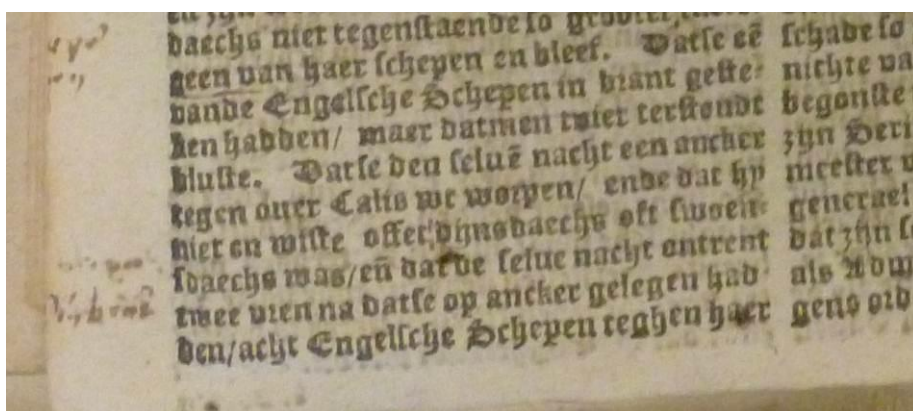
Ontcijfering en interpretatie

Met de classificatie van de marginalia treedt het moment aan dat ze zo goed bekeken moeten dat er ingeschat kan worden wat de functie ervan was. Het is een goed moment om even stil te staan bij de moeilijkheden die daarbij optreden.

⁵⁶ <http://profs.library.uu.nl/index.php/info/history>

Bij het classificeren van de gebruikerssporen doen de niet-tekstuele aantekeningen modern aan en vormen weinig problemen. Doorstrepingen geschieden als iets fout is of niet bevalt, kruisjes en uitroeptekens worden geplaatst bij passages van belang. Volgens Jackson zijn ze traditie geworden en volgen we nu nog steeds de gewoonten van lezers sinds de Middeleeuwen.⁵⁷

Veel lastiger ligt de zaak bij tekstuele notities. Het begint met de houdbaarheid van het gebruikte medium. Papier loopt waterschade op, waardoor de inkt is gaan vlekken. Potlood, het andere schrijfmateriaal, is onderhevig aan slijtage. Om de gerafelde zijkanten van boeken te verfraaien zijn bladzijden bijgesneden, waardoor stukjes beschreven marge verdwenen zijn. Een voorbeeld van een bladzij waarop in kleine letters en vlekkerige inkt wat losse kreten zijn geschreven die later gedeeltelijk zijn weggesneden.

Afb. 1 S qu 379 *III* 1-30 (Rariora)

Een volgende obstakel vormt het handschrift. Als het niet voor anderen bestemd is, wordt er geen moeite gedaan duidelijk te schrijven. Letters zijn klein vanwege de beschikbare hoeveelheid wit, en de handschriften zijn oud en divers: onder andere gotisch en humanistisch worden als aparte schriften erkend, maar daarbinnen zijn ook nog verschillen.⁵⁸

Als de letters redelijk ontcijferd kunnen worden, doemen nieuwe obstakels op. Talen wijken af van de gedrukte taal, een keer zelfs Grieks bij een Latijnse tekst, en ook komt het voor dat Latijn en Nederlands door elkaar heen gebruikt zijn. Als de annotaties niet voor anderen bestemd zijn, zijn ze cryptisch en bondig, en bevatten ze niet meer dan een paar steekwoorden.

⁵⁷ Jackson 2002, 5.

⁵⁸ Van der Gouw 1963, 31.

Onbekendheid met de inhoud van het boek en de historische context bemoeilijkt voorts het doen van aannames.

De conclusie mag zijn dat affiniteit met puzzelen tot aanbeveling strekt. Gelukkig hoeven we voor de classificatie van de marginalia niet vaak diep te gaan en is een echte interpretatie zelden nodig. De intentie van de notitie was op een enkele keer na te achterhalen.

Classificatie in spoortypes

Om meer over de interactie van de lezer met zijn boek te kunnen zeggen is het wenselijk te weten waarvoor hij de marginalia maakte. Sherman geeft zelf geen categorisering in functies, maar haalt wel twee indelingen aan. De lijst van Grindley uit 2001 is duidelijk bestemd voor moderne notities met veel aandacht voor opiniërende opmerkingen, die zoals Jackson aangaf van later datum zijn. Whitakers indeling uit 1994 is wel geënt op renaissance, maar is vrij grof. Zij onderscheidt editing, interaction en avoidance, waarbij ze onder het laatste doodling en daydreaming verstaat.⁵⁹ Bogaart onderscheidt navigatiesporen, markeringen van de tekst, verbeteringen en inhoudelijke op- en aanmerkingen voor haar onderzoek van een werk uit 1485.⁶⁰ Met deze laatste indeling als basis ben ik op een functionele invulling voortgegaan, waarbij zes hoofdsoorten onderscheiden zijn:

Bibliografisch

Het is inherent aan het karakter van de bewaarplaats dat bibliothecarissen aantekeningen maken over het ontstaan van het boek, over de auteur en over het wedervaren van het exemplaar. Tegenwoordig gebeurt dit digitaal, waarbij de aantekeningen van het oude kaartjessysteem zijn overgenomen, maar vroeger werden ze ook in het exemplaar zelf bijgeschreven. Doorgaans werd hiervoor de eerste blanco pagina verkozen. Aantekeningen van voor 1800 zijn meegenomen bij dit onderzoek. De notities kunnen van een lezer zijn: de aantekeningen van Van Goens, die over de gehele catalogus 49 keer als eigenaar vermeld is, zijn gemaakt toen de boeken in zijn privébezit waren. Niet altijd is te onderscheiden of de aantekeningen van de UBU of een privé-eigenaar zijn.

Functie: beschrijven context van exemplaar

Beoogde lezer: (andere) filologen

⁵⁹ Sherman 2008, 16-17.

⁶⁰ Bogaart 2004, 75.

Navigerend

Het maken van een register in de blanco pagina's voor- en achterin kwam vier keer voor. Verwijzingen binnen het boek zelf naar verwante tekstpassages is een ander navigatiemiddel. Rubriceringen en trefwoorden die leesbaar in de kantlijn zijn geschreven hebben als doel het leesgemak te verhogen en zijn daarom meegeteld.

Functie: het leesgemak, het boek toegankelijker maken

Beoogde lezer: de annotateur zelf en anderen

Markerend

Deze kleuren het boek met een eigen typografie. Onderstrepingen, doorhalingen, uitroeptekens, kruisjes, een manicule. Ook bondige, tekstuele exclamaties zijn ertoe gerekend.

Functie: modelleren van het boek naar eigen inzicht

Beoogde lezer: de annotateur zelf

Verrijkend

In een soort van collaboratie met de schrijver wordt er aan het boek informatie toegevoegd. Vaak is het verduidelijkend, zoals vertalingen of het opschrijven van de namen van personen die in het boek ongenoemd of versleuteld zijn. Bij vaktechnische boeken wordt informatie toegevoegd, waarbij regelmatig al op ingespeeld is door extra lege bladzijden in te binden. Ook worden boeken verrijkt met info die ten tijde van uitgave nog niet bekend was, aantekeningen die de rol van supplement hebben.

Functie : inhoudelijk verrijken van boek

Beoogde lezer: de annotateur zelf en (indien leesbaar) andere lezers (collega's)

Extra-tekstueel

Hieronder is alles geschaard wat niet direct met de tekst te maken heeft. Het boek wordt als kladblok gebruikt voor tekeningen en schrijfoefeningen, een aantal keer voor sommetjes. In familiebijbels werden stambomen, waarin de genealogie vastgelegd is, opgetekend. Gedichten en sermoenen, met een weliswaar indirecte link naar de inhoud, zijn meegenomen, evenals overdenkingen bij religieuze boeken. Meldingen van eigendom zijn bij privébezit meegeteld als er meer staat dan de naam alleen.

Functie: uiten van emoties; dagdromen, verveling; opslag en/of schrijfruimte

Beoogde lezer: de annotateur zelf; niemand; familie

Editoriaal

Fouten van de drukker, van de spelling en duidelijk inhoudelijke vergissingen worden gecorrigeerd. Daarnaast lijken verwijzingen gemaakt te zijn om in een editie als commentaar gebruikt te worden. Het roept de vraag op of er in de collectie proefexemplaren present zijn, wat aangetoond zou kunnen worden door na te gaan of de verbeteringen in andere exemplaren doorgevoerd zijn.

Functie : het boek foutvrij maken

Beoogde lezer: anderen, editeurs

Bij de spoorfuncties is de functie/doel aangegeven en is vermeld wie de aantekeningen waarschijnlijk gelezen zullen hebben. Deze informatie zal naar verwachting van nut zijn om inzicht te krijgen in het leesgedrag. In samenhang met de boekgenres en bijbehorende communicatieve functies geeft het een theoretisch kader om de boekselectie te analyseren. In de analyse van de boekgenres wordt met een tabel begonnen waar de genres tegenover de aangetroffen spoortypes uitgezet zijn.

ANALYSE BOEKGENRES

De toewijzing van de spoorfuncties per exemplaar is in de bijlage terug te vinden. Per genre zijn daaruit de gemiddeldes berekend.

Tabel 5 Percentages van spoorfuncties per boekgenre							
	Bibliog.	Navigerend	Markerend	Verrijkend	Editoriaal	Extratekst.	Aantal
Overig	0	0	0	100	0	0	1
Literair	0	50	50	25	0	0	4
Spiritueel	29	7	36	7	14	36	14
Theologisch	50	30	40	60	10	10	10
Politiek	21	36	50	71	7	21	14
Educatief	15	0	31	46	15	8	14
Klassiek	27	20	33	53	60	27	15
Professioneel	26	26	26	87	0	17	23
Gemiddeld	25	21	35	56	17	19	95

Opvallende overscores zijn met rood gemarkeerd, en onderscores met blauw. Bij genres met weinig exemplaren heeft het statistisch gezien geen zin om betekenis aan een afwijkende score toe te kennen, terwijl bibliografische aantekeningen niets over lezers zeggen (tenzij ze van de lezer zijn). De over- en onderscores kunnen uit de communicatiefunctie van het genre (tabel 4) te verklaren zijn of het kan zijn dat ze echt onverwacht zijn. Ook kan het zijn dat een genre gemiddeld scoort terwijl uit de communicatiefunctie een bovengemiddeld resultaat verwacht zou worden. De scores die anders zijn dan verwacht worden bij hun genre besproken.

Overig

In deze categorie is slechts één exemplaar terechtgekomen. *Koddige en ernstige opschriften, op luyffens, wagens, glazen, uithangborden, en andere taferelen* is in 1698 gedrukt. Het is geen titel die je in een universiteitsbibliotheek verwacht en het is dan ook later via het 'Utrechts Oud-Studentenfonds' verworven. Deze vermelding in de provenance komt in de catalogus van 1550-1700 liefst 79 keer voor en het was mijn verwachting dat deze exemplaren door de aard van de studenten meer aantekeningen zouden bevatten. Dit bleek niet zo te zijn, wat de veronderstelling dat de boeken uit de bibliotheek van een studentenvereniging kwamen in twijfel brengt. Het is mogelijk dat het fonds slechts de boeken doneerde: een en ander is niet eenvoudig te achterhalen.

Dit ene exemplaar bevat in ieder geval wel toevoegingen van verschillende mensen. Op een aantal lege pagina's, die daar waarschijnlijk speciaal voor dienden, zijn nieuwe opschriften en grappen en anekdotes toegevoegd. Het epigram 'In seker Herberg aan de Bilt buijten Uytregt [staat geschreven] "Wie er sijn huys wil houden kuijs en rein, laat geen Studenten en Hoeren her ein" ', doet vermoeden dat het boek toch bij Utrechtse studenten lag (afb 2). Op een andere plek is een voorbeeld van uitwijkende handschriften, waarbij het lijkt alsof dezelfde pen gebruikt is (afb 3). Misschien dat pen en inkt in de buurt van het boek lagen?

Het is een voorbeeld van wat één toevallig gevonden exemplaar kan bieden. Het zegt ons door de directheid van de reacties en door de verschillende reageerders meer over wat de mensen toen grappig vonden dan het boekje zelf. In anonimiteit konden er schunnigheden geschreven worden. Als deze en de andere door het fonds geschonken boeken daadwerkelijk bij een studentenvereniging hebben gelegen, kunnen we uit de maagdelijkheid en vooral de goede staat van de wetenschappelijke exemplaren afleiden dat deze door de studenten niet bepaald stukgelezen werden.

Literair

Omdat letterkunde in de oude talen werd gedoceerd, waren destijds voornamelijk klassieken in de bibliotheek aanwezig. Van de vier Nederlandse toneelspelen in de selectie komen er drie van de in de 19e eeuw verkregen collectie van de neerlandicus Moltzer.⁶¹ Van Samuel Costers *Iphigenia : treur-spel* uit 1617 zijn het schetsjes uit 1626 en zijn gespiegelde versie uit 1635 reeds gedigitaliseerd door de UBU (afb 4). De lezer had de behoefte zijn voorstelling van een scène te visualiseren. Van het versleutelde politieke toneelstuk *Palamedes oft vermoorde onnooselheyd : treur-spel* van Vondel zijn op een voorblad de verholde namen opgetekend. Op het laatste blad zijn deze in een netter handschrift herhaald.

Behalve streepjes, accolades en andere tekens om eenheid aan te brengen, bevatten ze op een losse kreet 'Seneca!' na geen tekst (afb 5). Misschien had het ontbreken van tekstschrift met het genre toneelstuk te maken: de boeken werden waarschijnlijk hardop gelezen, waar tekens en een uitroep beter bij passen tekens dan letters.

⁶¹ <http://bc.library.uu.nl/nl/node/28>.

Spiritueel

Psalmenboekjes en werkjes over de devotie en schriftuur brachten de mensen in een meditatieve stemming. Door de affectieve communicatiefunctie verwacht je gevoelsuitingen. Drie van de veertien boekjes gaan echter de spelling te lijf en verbeteren bijbelse verwijzingen. Ze doen deze editoriale verbeteringen niet duidelijk en consistent, zodat het onwaarschijnlijk is dat ze voor een nieuwe editie gedaan zijn. De aantekenaars schijnen rationele, kritisch lezende burgers te zijn.

Het percentage extratekstueel is wel bovengemiddeld (tabel 5). Er zijn sermoenen toegevoegd, evenals gedichten, waaronder een handgeschreven gedicht van Constantijn Huygens in een verder onbeschreven exemplaar. Dat dit boek al gedigitaliseerd was, toont andermaal aan dat de naam van de gebruiker er zeer toe doet. Een aardige kleine notitie is in een uit elkaar vallend boekje uit 1615 over Maria te vinden bij een overzicht van de feestdagen bij de maand Julius 'des 9 desse sijn de minnebroeders van goringem tot den briel omt geloof gehangen' (afb. 6). Deze gebeurtenis uit 1572 werd kennelijk belangrijk genoeg geacht om gememoreerd te worden.

Theologisch

Er is een diversiteit in de gebruikerssporen bij de niet-spirituele religieuze boeken, waaronder een bijbel met een zeer grondige en diepgaande exegese van verschillende handen die voer voor theologen is.⁶² De meeste boeken hebben met de godsdienstige verwickelingen van doen, wat geïllustreerd wordt in een titel uit 1625 *Strydende, over-winnende ende triumpherende waerheyt in alle principale punten der eendrachtighe heylighe Catholijcke Apostolische kercke, raeckende een cort begriyp des geestelijcken levens, tegen alle ongelovige eygenzinde, als Joden, Mennonisten, Lutherianen, Vry-gheesten, Arminianen, besonder tegens de twee vernaemste D. S. ende S. L. ende eenen twistmaker, valschen ontdecker des Pausdoms*. Van dit werk uit 1625 zijn via de collectie Thomaasse drie exemplaren met aantekeningen vertegenwoordigd. Alle drie vermelden wie er achter de initialen schuilgaan, maar gaan niet in op de krijgslustige inhoud. Bij een ervan worden de laatste pagina's gebruikt om uit een boek *Tabernakel vol devote oefeningen* enkele alinea's te citeren (afb 7):

'Eenige stuckskens uijt een ?ou?s boecxken geheten tabernakel vol devote oefeningen gemaect door een R. Joannem beuckelius van Hellemont, gedruckt tot loven bij bernardijn maes, anno 1637.

⁶² 111 F 9 dl 1 en 2.

fol 464 Geldt voor alle gelovige zielen. Godt een Schepper ende verlosser aller geloovigen de zielen uwer dienaeren ende dienaersessen, verleent vergiffenisse van alle haer sonden op dat sij den aflaat die sij altijd begeert hebben, door devotie ende aendachtige gebeden bij u vercrijghen mogen. Voor onsen heeren Jesum Christum uwen soonen Amen'

Ook de toon van de volgende citaten van het werk van pastoor Johannes Buekelius is anders dan van het boek. De ongetwijfeld katholieke lezer lijkt voor diens devote werk gekozen te hebben om een rust en contemplatie in zijn exemplaar aan te brengen. Op de laatste lege pagina is in een ander handschrift geschreven '1610 den 4 may de 4den koning van Vranck van eens Francois Ravalyak vermoort'. De melding van de moord op 14 mei 1610 door Ravaillac op Hendrik IV, die de vervolging van Protestanten verboden had, in het fel katholieke boek is opmerkelijk.⁶³

Om dezelfde reden verbaast het van protestantse zijde dat de titel *Recht-catholijcke mont-stopper van den wijdt-gapenden nieugesinden papist C. M. / gestelt tegen sijnen vermetelick-genaemden Mont-stopper* uit 1649, geschonken door het Utrechts Oud-Studentenfonds geen enkele marginale bevatte.⁶⁴ Het geeft een desinteresse aan, waaruit ook hier lijkt dat de lezers zachtmoediger zijn dan de schrijvers. Nader onderzoek zou uit moeten wijzen of dit incidenteel is of dat het verschijnsel algemeen is.

Een neutraal, curieus geval is een exemplaar van *De tweede verantwoordinghe vande ware religie*. Het is een tweespraak tussen een gereformeerde en een Arminiaan, waarin de gereformeerde het, zoals vaak in de door Voetius beïnvloede collectie, bij het rechte eind heeft. Consequent heeft een lezer bij uitspraken cijfers gezet en onderaan de bladzijden zakelijke samenvattingen gegeven (afb. 8). Het lijkt de lezer alleen om de taalkundige logica te gaan: ook hier laat de gebruiker zich niet meeslepen door de inhoud van het boek.

Politiek

In de periode 1550-1700 was de Republiek in wording extern in opstand tegen de Spaanse overheersing, werden zeeoorlogen tegen Engeland gevoerd en vielen de Fransen in het Rampjaar gesteund door Engeland en Duitse bisdommen het land binnen. Intern was er een machtsovername van protestanten gaande, met de Beeldenstorm als uitwas, terwijl deze onderling zelf in een hoogoplopende onenigheid tussen remonstranten en contraremonstranten verwickeld waren. Met

⁶³ Het verschil van 10 dagen wordt veroorzaakt door een verschil tussen de Gregoriaanse en de Juliaanse kalender.

⁶⁴ E OCT 1931.

de uitvinding van de boekdrukkunst werd papier een wapen in de strijd om het gelijk, waarvan de pamfletten, gemiddeld 300 per jaar in de tweede helft van de zeventiende eeuw, een bekende verschijningsvorm zijn.⁶⁵ De documenten reflecteren meestal op recente gebeurtenissen en zijn van de genres het actueelst.

In de selectie van veertien exemplaren bevinden zich zes convoluten die voornamelijk uit plakaten en ordonnanties bestaan. Met deze drukwerken werden in de Nederlanden van de 16e tot de 18e eeuw regeringsvoorschriften aan het volk meegedeeld.⁶⁶ Doordat ze meestal vanwege een concrete politieke situatie verordonneerd werden, zijn ze onder de politieke werken geschaard. Hun grootte is gemiddeld circa tien pagina's. Ze zijn op basis van uitgaveperiode in de convoluten samengevoegd en daarna in de UBU terechtgekomen. Een enkele keer is er niet politiek werk bij, zoals een artikel over *Den verstandigen hovenier*, dat overigens geen aantekeningen bevat.

Aan de verschillen in aantekeningen en handschrift in de convoluten is te zien dat ze pas na het toevoegen van de notities gebundeld zijn. Uit praktische overwegingen heb ik elk convoluut als één exemplaar vastgelegd, hoewel de aangetekende boeken feitelijk apart geteld zouden moeten worden. De aantekeningen bij de voorschriften zijn vaak zakelijke toevoegingen over hoe ze begrepen en uitgevoerd moeten worden. Deze zullen van rechtsambtenaars zijn en vormen een logische voortzetting van de instructieve teksten.⁶⁷ Deze vakgerelateerde reacties komen bij de bespreking van het professionele genre aan de orde.

Interessanter zijn de reacties van gewone lezers. In een convoluut van 1584-1587 wordt bij een verhaal uit 1584 over de moord op Willem van Oranje op de titelpagina 'Balthazar gerards de villefans', de volledige naam van de moordenaar, geannoteerd (afb. 9). In de tekst wordt zijn naam nog twee keer bijgeschreven. Naast een handgeschreven herhaling van de tekst 'biechte bey [een?] Jesuit van dese moordenar' is de tekst ongemoeid gelaten (afb. 10). De emotie van de lezer ventileerde zich in de moordenaarsnaam, en dat een Jezuïet erbij betrokken was, verdiende kennelijk aandacht.

Het convoluut volgt met een plakkaat van acht pagina's in een zeer fraai handschrift over een handelsembargo tegen de vijand, dat vermoedelijk als reactie op de moord werd opgelegd (afb. 11). Dergelijke kopieën, die strikt genomen niet tot de marginalia horen, komen meer voor. Een

⁶⁵ Reinders 2010,15.

⁶⁶ De Vries 2000, 162.

⁶⁷ Bij gebrek aan een betere term zal ik de benaming 'rechtsambtenaar' aanhouden voor de persoon die ambtshalve met zulke voorschriften werkt.

belangrijke vraag is dan of een aangetroffen tekst nergens anders bewaard is. De bibliografische aantekening ‘Th. 371’ duidt aan dat er een plakatenverzameling is waar de gedrukte versie aanwezig is: de handgeschreven documenten blijken in de UBU zeer goed doorzocht te zijn. In de gekopieerde pagina’s staat met een +-je nog een echte marginale voetnoot (afb 12). Op het kennelijk in de kopie ontbrekende ‘van allen gheene vorschreven is’ wordt in een lelijker handschrift en met een dikkere pen geattendeerd. De lezer was klaarblijkelijk van de originele tekst op de hoogte. Eveneens stamt uit dit convoluut het voorbeeld van de moeilijk ontcijferbare marginalia (afb. 1). Het is een opluchting als daarna iets leesbaars verschijnt met ‘Anno 94 de 3 junii is dese pastor om dit feyt gedoet’ (afb. 13). De objectieve woordkeus wijst erop dat er niet uit sensatiezucht, maar vanuit een professionele invalshoek geschreven is.

Zo blijkt één convoluut een bron van veel marginalia te zijn. De actualiteit en de politieke lading lokken reacties uit. Het meest in het oog springende convoluut is *Journal der Franschen*. Het is een ooggetuigenverslag van de situatie in Utrecht onder de Franse bezetting van 1672-1673, dat tussen 31 dagboeken, ordonnanties, pamfletten en ander politiek materiaal ingevoegd is. De lezer is hier meer een schrijver en toont zelfs zijn literaire aspiraties. Het convoluut is het onderwerp van de casus in het volgende hoofdstuk.

De ongebundelde exemplaren van het politieke genre bevatten minder tekstuele gebruikssporen, wat niet impliceert dat ze minder te vertellen hebben. De *Sedige verdedigingh [...] tegen de schriftelijcke beschuldighing, [... van] Hermannus Witsius* uit 1672 richt zich tegen de aanklacht van Witsius over de Nederlandse professoren. Witsius was een vertegenwoordiger van de nadere reformatie en werd in 1680 als volgeling van Voetius hoogleraar theologie in Utrecht.⁶⁸ In het voorwoord meldt de auteur Allinga over Witsius’ aanklacht dat ‘te beduchten staet dat dit woordt sal in-eeten als de kanker’. Er is een interessant fragment waar Allinga het over de verstandige opschorting van oordeel heeft, met als voorbeeld dat een Jood in zijn onwetendheid aangaande de Bijbel niets over Jezus als de ware Messias kan weten. De Jood kan daardoor eerst na een ernstig onderzoek daarover oordelen. De lezer heeft eerder in de tekst ‘opshorting des oordeels’ onderstreept en doet dat in de afgebeelde tekst bij ‘sy’ dat zich op de opshorting betreft (afb. 14). Met het ‘!’ in de kantlijn geeft hij extra het belang aan van deze

⁶⁸ <http://www.protestant.nl/encyclopedie/portrettengalerij/witsius-herman> en Wikipedia. Om een overvloed aan voetnoten tegen te gaan zijn verwijzingen van biografische feiten niet vermeld als deze ook in Wikipedia staan.

redenering, waarmee hij zich een enthousiaste aanhanger van het scholastische uitgangspunt van Allinga toont. Het is een genuanceerd oordeel van de lezer, dat congrueert met de tekst.

Concluderend is er een tweedeling in lezersgroepen bij de politieke documenten. De plakATEN en ordonnanties waren openbaar en kwamen in het bezit van zowel rechtsambtenaren als burgers. De marginalia wijzen erop dat binnen een convoluut exemplaren van beide lezersgroepen verzameld zijn. Van de hand van particulieren komen de markeringen, de specifieke herhalingen van emotie oproepende namen (Balthasar Gerards) en de meningen, die intensiever geventileerd zijn dan bij andere genres. Het actuele element zal hierbij een belangrijke rol spelen.

Educatief

De veertien educatieve boeken zijn zelf zeer de moeite waard, voor de marginalia geldt dat veel minder. Een aantal ervan bevat niet meer dan een streepje. Herman Jacobs heeft in zijn *Cruyt-boecxken* de wilde tym en nog wat kruiden een 'X' gegeven, waar over nog te speculeren valt: kwamen deze in zijn tuin voor?⁶⁹ In een Utrechts geschiedenisboek staat bij het begin een lijst van mensen die het werk mogelijk gemaakt hebben.⁷⁰

Meer valt te beleven bij een boek over Hulst, waar de auteur een eerbiedwaardige koper van zijn werk met een uitvoerig dankwoord heeft bedeed.⁷¹ Een Frans-Nederlands woordenboek dat eigendom was van de bekende Utrechtse kanunnik en weldoener H. van Buchell is aangevuld met enkele pagina's aan Franse woorden inclusief hun vertaling.⁷² In een Duits boekje over munten heeft dezelfde Buchell technische aantekeningen gemaakt (afb 15.) Elders in het boekje heeft hij de wisselkoers van munten in stuivers geschreven. Als laatste wil ik *A memorable seafight* noemen. Het is in Londen in 1649 gedrukt en gaat over de zeeslag tussen de Spaanse armada tegen Nederland en Engeland, waar blijkens de titelpagina Tromp wordt geprezen en de deplorabele staat van de Spaanse en Engelse vloot wordt bekritiseerd.⁷³ Het deskundige Engelse commentaar doet modern aan (afb. 16).

⁶⁹ RARIORA DUOD 609.

⁷⁰ S fol 1525

⁷¹ THO: WRT 128-152

⁷² MAG : B oct 299 Rariora dl 1-2 Con; Wiki

⁷³ MAG : 442 H 42 (Rariora)

De rondgang van de educatieve reeks is qua marginalia niet bijzonder, zij geeft vooral een indruk van de verscheidenheid aan titels in de UBU. Geen van de boeken bevat navigerende aantekeningen, wat erop wijst dat ze op luchtige, extensieve wijze gelezen werden. Zoals ook nu met populair wetenschappelijke werken gebeurt.

Klassiek

Met de uitzondering beginnend: het is ironisch dat binnen de erudiete opmerkingen van de lezers zich de meest opvallende en kleurrijke tekening van de selectie schuilhoudt (afb. 17). Het boek is in 1551 gedrukt door de Baseler drukker Froben, van wie het drukkerslogo met de staf, twee gekronkelde slangen en duif ter vergelijking is afgebeeld (afb. 18). Op de afbeelding staat dat het boek 'ex donatione Pollionis' was, ofwel uit de schenking van Everard van de Poll. Aangezien dit legaat reeds in 1608 in het bezit van de bibliotheek kwam, dateert dit de tekeningen, onder de zeer plausibele aanname dat er geen tekeningen in bibliotheektijd gemaakt zijn, tussen 1551 en 1610.

Net boven de slangen is 'Sum Jacobi' (ik ben van Jacobus) te lezen gevolgd door moeilijker ontcijferbare tekens. Vermoedelijk is dit van dezelfde hand als de gedachten die lager op de titelpagina in het Grieks en Latijn zijn achtergelaten over Basilius van Caesarea, wiens werken in dit boek gebundeld zijn. Hoewel het handschrift kinderlijk aandoet, zullen de tekeningen die over annotaties heen lopen later gemaakt zijn. De lastig te plaatsen onderschriften bij het diertje links en de slang rechts van het drukkerslogo lijken in een ander handschrift gemaakt te zijn. Het is een tekening waar veel over te speculeren valt. Zo lijkt de combinatie van kinderlijke tekening en tekst erop te wijzen dat op jeugdige leeftijd de klassieke talen geleerd werden. Een geheel andere observatie is dat het exemplaar vier eeuwen in de UBU bewaard is gebleven dankzij zijn bijzonderheid: door de tekening had het exemplaar het anders bij een ontdubbelingslag moeten ontgelden. De UBU is niet de perfecte zoekplaats voor extratekstuele uitspattingen.

De rest van het exemplaar bevat de taalcorrecties en slimme opmerkingen die overheersend bleken te zijn in de marginalia van de klassieke werken. Een in meerdere opzichten aardig boek om hierop in te gaan is een uitgave van *De architectura* van 1552 van Vitruvius, een Romeinse architect uit de 1^e eeuw voor Chr. Van dit boek zijn twee exemplaren in de UBU aanwezig: een met aantekeningen van Josephus Scaliger (1540-1609) en een ander met notities van Petrus Burmann (1713-1778). Beide zijn op verzoek gedigitaliseerd, wat onder andere een vergelijking

van de aantekeningen faciliteert.⁷⁴ Scaliger was de opvolger van Justus Lipsius bij de Universiteit van Leiden. Als humanist was hij van alle markten thuis, maar hij was in het bijzonder goed bekend met de klassieken. In de Leidse UB zijn veel door hem geannoteerde werken aanwezig, in Utrecht is dit het enige waar hij als provenance aangemerkt staat. Hij schreef venijnige opmerkingen in kantlijn van boeken van collega's, maar in deze aantekeningen is hier niets van te merken.⁷⁵ In afb. 19 zijn twee kleine spel/zetfouten aangetekend. Verderop in het boek zijn Latijnse woorden gedurende meerdere pagina's in het Grieks vertaald (afb. 20). Beide soorten aantekeningen lijken voor een nieuwe editie bestemd te zijn, waar tegen pleit dat een Griekse editie voor een van oorsprong Latijns boek onlogisch is.

Burmann stamt uit een geslacht van hoogleraren. Hij studeerde in Utrecht rechten, maar volgde colleges klassieke letteren.⁷⁶ Zijn editoriale aantekeningen gaan wat dieper, zoals de suggestie van het woord *appellant* in plaats van *vocant* (afb. 21). Hij geeft elders een harde veroordeling: *'inepte hunc versum adducit, cum Iris sic sit nomen fluvii'*, wat er op neerkomt dat het een dwaas/ongeschikt vers is omdat Iris (de godin van de regenboog) zo een riviernaam lijkt te zijn (afb. 22)'. Ik haal dit aan omdat het zelden gebeurt dat er zo diskwalificerend (= opiniërend) geschreven wordt. Misschien heeft het erme te maken dat Burmann in de 18^e eeuw leefde en conform Jacksons indeling in tijdvakken zijn persoonlijke gevoelens uitte?⁷⁷ Naast de titelpagina geeft Burmann biografische gegevens over de commentator van het boek weer en heeft zelfs een uitgeknipte ets van hem ingeplakt (afb. 23)'. Het een en ander wekt het idee dat Burmann voorbereidingen trof voor een kritische editie. Beide annotateurs gaan in hun aantekeningen niet op de architectuur in, maar houden zich met taalkundekwesties bezig. Dit is ook bij de andere werken het geval, liefst negen van de vijftien klassieke werken bevatten editoriale sporen.

Bij de meeste klassieke werken zijn van de annotateur biografische gegevens bekend, wat de sporen een meerwaarde geeft. De wetenschappelijke wereld was smal met, naast het kleinere Franeker (1585), Leiden (1574) en Utrecht (1634) als de universiteiten van importantie. De geleerden kenden elkaar goed. Dat gold zeker ook voor het wonderkind Hugo de Groot (1583-1647) die al op zeer jeugdige leeftijd correspondentie voerde met de grote humanisten van zijn

⁷⁴ De digitale versies van een boek zijn via de gewone catalogus te linken.

⁷⁵ Rademaker 1967, 45.

⁷⁶ http://nl.wikipedia.org/wiki/Pieter_Burman_Junior

⁷⁷ Ik ga er hierbij vanuit dat de Provenancetoewijzing in de UBU juist is. Zijn oom (1688-1741) met dezelfde naam en voornaam was een vermaard classicus en heeft in zijn leven zeer veel gepubliceerd.

tijd. In 1600 verscheen *Syntagma Arateorum*, een vijftal boeken met als hoofdmoot een beschrijving met gedrukt commentaar van zijn hand. Van meerdere handen zijn er in een UBU-exemplaar later marginalia bijgeschreven.⁷⁸ Dat verbaast niet als uit een brief van De Groot blijkt dat hij naar diverse personen, onder wie bijvoorbeeld Lipsius, exemplaren heeft gestuurd.⁷⁹ Met een leencultuur kunnen er aantekeningen op aantekeningen komen en marginalia discussiepunten worden. Bij het begin van de *Aratus* schrijft Van Goens -volgens de UBU en hij was ook de laatste eigenaar van het exemplaar- dat hij noten en varianten van de hand van Clausius Salmasius in het exemplaar heeft bijgevoegd: die staan eronder (afb. 24)'. Nog iets lager is een 'directe' marginale te zien, waarschijnlijk van een van de twee eerdere eigenaren. Op een andere plek heeft vermoedelijk weer Van Goens aantekeningen van 'Cl. Ruhkenius(?)' overgenomen (afb. 25). Onderaan de pagina refereert hij aan een nog andere hand en noemt daarbij Scaliger. Verderop in het boek staan weer directe aantekeningen die van Van Goens lijken te zijn.⁸⁰ Zo is er dankzij de inspanningen van Van Goens in de 18^e eeuw, die zijn exemplaar als de plek zag om de opmerkingen te centraliseren, een verzameling van directe en indirecte marginalia ontstaan.

Van de overige exemplaren is een Franse lofzang van Arnoud van Buchell, de neef van Huybert, aan Hendrik van Navarra in een boek over deze koning het vermelden waard. Van de bibliotheek van Van Goens, over wiens bijzondere leven veel geschreven is, is een exemplaar waarin de hoogleraar geschiedenis Petrus Wesseling een telestichon signaleert. Niet alleen de beginletters vormen een zin als bij een acrostichon, maar ook de slotletters doen mee (afb. 26 en 27). Is dit bekend bij de classici? Er zijn marginalia bekend die van wetenschappelijk belang waren met als bekendste voorbeeld de stelling van Fermat die hij in een editie van *Arithmetica* uit 1670 annoteerde. Het kan lonend zijn voor een wetenschapper in de oude talen om de aantekeningen in de klassieke werken van de UBU na te gaan.

Professioneel

De UBU bezit een groot aantal boeken waarin op lokaal niveau vastgelegd is hoe het rechtssysteem werkt of hoe vaklui met hun beroep moeten omgaan. Het zijn instructieve boeken waarbij behoefte bestond om nadere of latere instructies aan te kunnen geven of om uitvoeringen

⁷⁸ Hss: Hs 1 C 24.

⁷⁹ Uit een brief van Lipsius 16 nov. 1600: 'Aratea tua accepi, gratum huic animo munus'.
<http://grotius.huygens.knaw.nl/letters/0018/>

⁸⁰ Ook dit exemplaar is gedigitaliseerd zodat de lezer zelf een beeld kan vormen.

ervan (jurisprudentie) te documenteren. Daartoe werden boeken besteld waarbij lege bladen meegebonden waren, wat tot midden 19^e eeuw relatief gemakkelijk was.⁸¹ De termen paginiëring en doorschieten worden hiervoor gebruikt. Van de 23 exemplaren die ik tot dit genre gerekend heb, zijn er 13 doorschoten. Het levert imposante lappen aan handgeschreven tekst op, die echter niet veel over leesgedrag vertellen. Een voorbeeld uit *Land-recht van Hunsingo, Fyvelingo [...]* laat een volgeschreven doorgeschoten pagina zien met aantekeningen in de marge (afb. 28). Het bestaat voor het grootste deel uit Latijnse tekst, vermoedelijk uit corresponderende artikelen van het Romeins Recht. De boeken zijn groot en werden veel geraadpleegd zodat naslaghulp als een register welkom was. Dat een aanvankelijke opzet met weinig ruimte voor de V, en een W die daar nog bij moet, verkeerd uitpakt is in *Landtrecht van Averissel* te zien (afb. 29).

Keuren zijn lokale wetten of verordeningen die de de rechten en plichten van burgers binnen de stad regelen.⁸² De onderwerpen kunnen divers zijn, zoals in *Keuren der stede van Oudewater des graefschaps van Hollant* (afb. 30). Naar aanleiding van de rubriek 'IJken' staat rechtsboven in een duidelijk handschrift, 'Dewijlen als nu in plaats van alle jaar maar om de twee jaren ge eijkt word. Betalen de tappers kramers en andere voor Tijke-geld', met daaronder de bedragen die voor het ijken van de gewichten voldaan moeten worden. Het zijn de praktische aanvullingen die bij een instructief boek gewenst zijn om het beoogde effect, in dit geval het naleven van de ijk-keuren, te bewerkstelligen. *Eerste keuren vande draperye [laken] neeringhe der saeyen[soort stof] ende grogreynen [soort stof], die ghereet werden binnen der stadt Delff* heeft een aantal bladzijden die door hun slordige schrijfwijze zeer interessant lijken. Deze stijl, met de enthousiaste vette letters 'DELFS VERWE', is misleidend, want bij het begin van de bladzijden blijkt het gekopieerd te zijn van een ander artikel (afb. 31 en 32). Het is uitzonderlijk dat een kopie met kennelijk zoveel haast geschreven is.

Bij de boeken wekt het verbazing, en dat is iets wat marginalia bij uitstek kunnen aantonen, hoe lang ze nog in functie waren. *Keuren ende ordonnantien van 't heemraedschap van Schyelandt* uit 1623 zijn de nieuwe besturen van het Hoogheemraadschap tot 1637 aangevuld (afb. 33) en extracten tot 1651 bijgeschreven (afb. 34). *Keuren der stadt Leyden* van 1658 heeft een toevoeging uit 1735 van het verbod voor tabak- en brandewijnverkopers om mensen te laten overnachten (afb.

⁸¹ Jackson 2004, 33. De Engelse situatie die zij beschrijft zal hierin niet veel van de Nederlandse hebben afgeweken.

⁸² <http://geschiedenisamsterdam.nl/2010/10/keur/>

35), terwijl de kopie in de lakenkeuren van Delft uit 1596 van 1619 was (afb. 31). In deze hectische tijden zou men een kortere doorlooptijd van verordeningen verwachten.

Een veel voorkomend boek in de UBU is de *Inleydinge tot de Hollandsche regtsgeleertheit*, waarvan van 1631 – 1767 dertien edities aanwezig zijn. De exemplaren van dit fysiek kleine werkje zijn meestal doorschoten met grote blanco pagina's, waarbij het corresponderende Romeinse Recht in het Latijns is aangegeven. Soms is er ook Nederlandstalige informatie bij (afb. 36). Vanwege de doorschoten exemplaren zijn de exemplaren tot het professionele genre gerekend, maar het is meer een wetenschappelijk dan een instructief boek. Kritisch commentaar is daarom niet vreemd. Een annotateur vangt zijn notitie zelfs aan met het modern aandoende 'Tja' (afb. 37). Aan het handschrift, bijvoorbeeld de 'd', te zien is de aantekening van voor 1800. De notitie eindigt met, 'soo geloof ik dat hier Grot. den bal misgeslagen heeft.'. Het is een van de weinige keren dat ik de eerste persoon enkelvoud in een marginale van de UBU ben tegengekomen.

Een editoriale aantekening is dit niet en deze kwamen elders ook niet voor bij dit genre, ondanks de lijvige notaties. De lezers waren praktisch en zakelijk en er spreekt een Hollandse mentaliteit van 'niet zeuren, maar aanpakken' uit.

Overkoepelende analyse

Communicatiefuncties van tekst beogen een effect teweeg te brengen en de verwachting is dat dit effect in de reacties van de lezers terug te vinden is. De reacties zijn met behulp van de spoorfunctie kwantitatief gemeten per genre (tabel 5). Tijdens de gedetailleerde analyse per genre is gelet op opvallende afwijkingen van de verwachte tegenover de gesignaleerde reacties. Er is kwalitatief, op boekniveau, gekeken wat de verklaring voor de onverwachte meetresultaten was en of deze iets over leesgedrag kon vertellen.

Voor de meeste genres kwamen de verwachtingen uit. Spirituele/affectieve boeken leverden een bovengemiddelde aan gevoelsreacties op, professionele/instructieve boeken brachten aanvullingen teweeg die voor een betere uitvoering van de instructies moesten zorgen. Op actueel politieke plakaten werd emotioneler gereageerd dan elders. Dit zijn reacties die je ook nu zou verwachten.

Een duidelijke uitzondering vormden de boeken in de klassieke talen. Ongeacht de genre van het boek werden vaak verbeteringen aangebracht op een niveau dat niet veel dieper dan spelling ging. Deze marginalia zijn editoriaal genoemd: wellicht was dat ook hun functie en waren zij voor nieuwe uitgaves bestemd. Hoewel de lezers humanistisch geleerden waren, volgde er geen

humanistisch leesmodel uit, met aanstrepen, notities en het aanmerken van belangrijke passages. Het lijkt alsof de lezers de boeken al goed kenden voordat zij de aantekeningen maakten.

Een andere afwijking was te vinden bij de felle, opiniërende boeken die veel voorkwamen in die tijd. De lezer ging niet mee in deze stijl. In exemplaren met krijgslustige titels waren vaker wel dan niet -ook het ontbreken van marginalia geeft een aanwijzing!- aantekeningen te vinden. Een aantal keer waren er in fanatieke werken van diverse denominaties sussende, nuancerende reacties te vinden. Dit is een interessante bevinding die waard is verder uitgezocht te worden. Was de lezer minder extreem dan de schrijver? Het lijkt erop, en misschien is dat nu ook het geval: een gematigd mens zal minder snel de moeite nemen een boek te schrijven dan een overtuigd mens en daarnaast worden meningen om de discussiepunten scherp te stellen extreem verwoord. Het is de vraag of de historici zo'n verschijnsel verdisconteerd hebben in hun oordeel over de mening van het volk of dat deze vooral gebaseerd is op gedrukte teksten. Marginalia kunnen goed dienen om de mening van de gewone lezer (die helaas niet gelijk staat met de gewone man) te peilen.

De bevinding van Sherman dat een hoog percentage van de reacties geen duidelijk verband had met de tekst is niet aangetroffen. De marginalia voldeden zelfs redelijk goed aan het verwachtingspatroon dat de communicatieve functies van de genres voorspelden. De oorzaak van de afwijkende conclusies kan liggen aan het andere tijdvak (1475-1640), aan verschil in de opbouw van collectie van de Huntington Library, die zijn bezit voornamelijk aan een rijke verzamelaar te danken heeft, of aan een onderscheid tussen Engelse en Nederlandse lezers. En, misschien is Sherman iets te veel gefocust geweest op interessante uitzonderingen en heeft hij de grote getallen veronachtzaamd. Tegenover één bijzondere lezer valt een meerderheid aan saaie lezers niet op.

Opvallend was de gedegen wijze waarop de professionele mensen met hun instructieve boeken omgingen. Alle aantekeningen stonden voor het grotere doel om de boeken voor hun werkzaamheden te verbeteren. Voor zover het te volgen is laten de notities hierbij een grote blik van vakkennis zien. Het waren lezers die bij een Gouden Eeuw passen. In het verlengde hiervan was het opmerkelijk was het dat in deze Gouden Eeuw met al zijn hectiek deze boeken zo lang actueel bleven. Aanvullingen erop vonden decennia na verschijning nog plaats. De continuïteit in de samenleving die aan de marginalia af te lezen blijkt, was wellicht een andere stille kracht in het succesverhaal van de Republiek.

Van het humanistisch leesmodel, dat volgens de secundaire literatuur een belangrijke rol speelt, was bij de Latijnse boeken door de humanistische geleerden vrij weinig te merken. De door humanisten aangeraden registers kwamen wel voor bij instructieve boeken. Deze waren praktisch van aard en niet bestemd voor de intellectuele ontwikkeling van het individu, die het humanisme

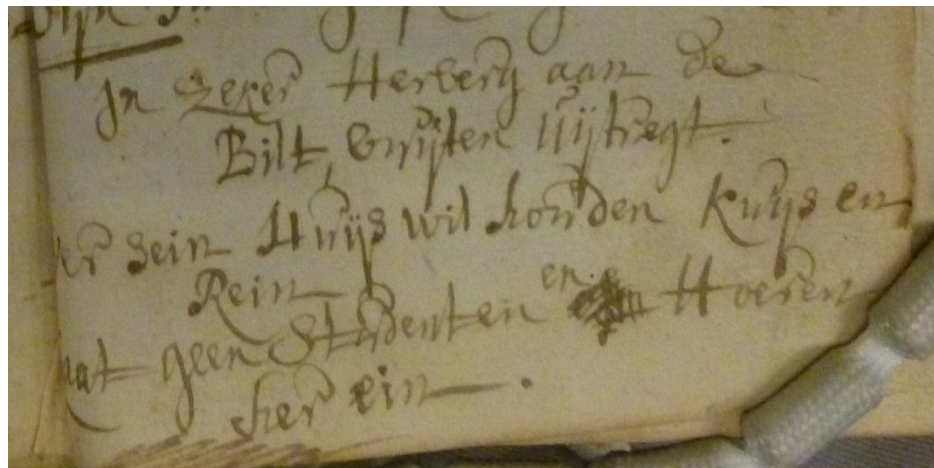
voorstaat. Slechts een paar keer zijn niet-tekstuele aantekeningen aangetroffen waarvan de betekenis van het symbool niet te duiden was.⁸³ Een manicule is maar een keer gesignaleerd.⁸⁴ Misschien dat voor zulke marginalia vroeger dan het jaar 1550 gezocht moet worden.

Het in de secundaire literatuur gesignaleerde intensieve lezen van spirituele werken werd beter herkend. De boekjes zijn in een kleiner formaat gedrukt, wat ze geschikt maakte om mee te nemen. De vaak deplorabele staat van de exemplaren maakt een veelvuldig gebruik aannemelijk. Veel van de boeken in de UBU werden ambtshalve gelezen, de spirituele en de educatieve boeken waren voor particulier gebruik. Hiervan zagen de educatieve boeken er het maagdelijkst uit en ook de schaarste aan marginalia verraadt dat deze boeken extensief gelezen werden. Voor zowel de spirituele als de educatieve boeken zullen beide observaties niet afwijken van het huidig leesgedrag.

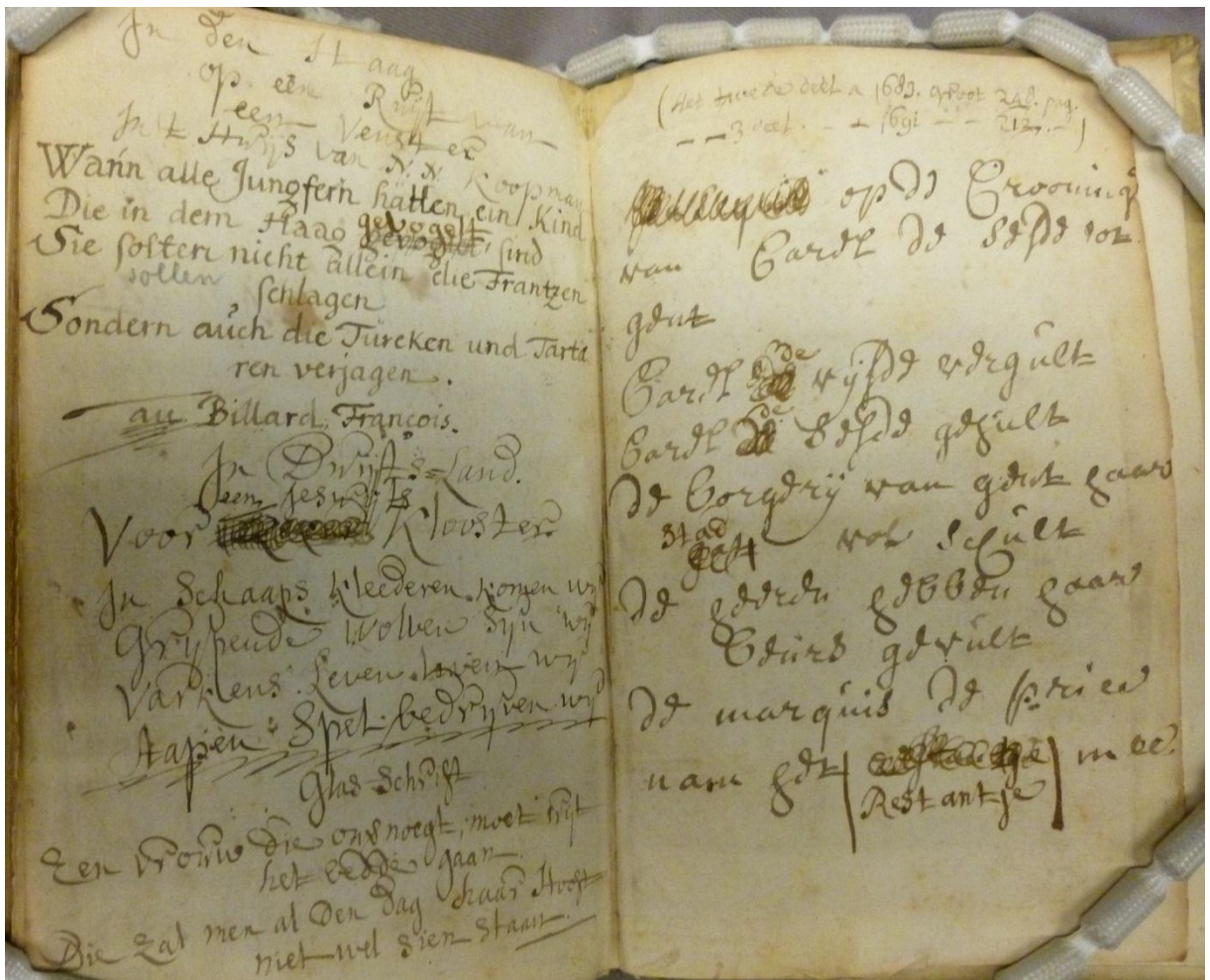
⁸³ Sherman 2008, 27.

⁸⁴ MAG : L oct 192 dl 1-2 Con,

AFBEELDINGEN bij ANALYSE BOEKGENRES

Afb. 1, RARIORA DUOD 131

Afb. 2, RARIORA DUOD 131

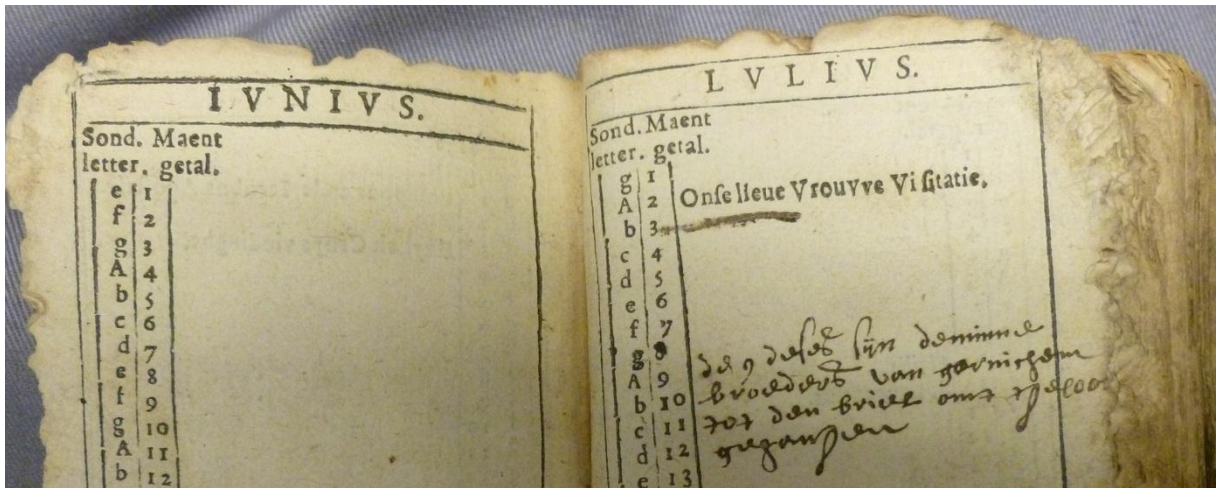
Afb. 4, Moltzer 6 A 37

LYSANDER en KALISTE,
 Gefelt door den Heer
 Mr. JOAN. BLASIUS,
 Rechtsgeleerde.

*Wie sal, in 't volcx gewoel, op uw tonneel door-dringen?
 Wie, voor Lysander? wie, voor uw Kalifte singen?
 Wie seggen iets ter eer van uw ge-eert gedicht,
 Dat voor geen Grieksche, voor geen Roomsche rijmen swicht?
 Sy brachten maer ten toon die teere zielen questen,
 Nu woedende Medeen, dan bloedige Thyesten,
 En wat voor grouw'len meer op aerde sijn gebeurt,
 Hier ouderen verdaen, daer kinderen verscheurt;
 Maer ghy spreekt vande min, van hoofsche liefde-vlagen,
 Gelijk ick plagh te doen in mijne jonge dagen,*

Senea!

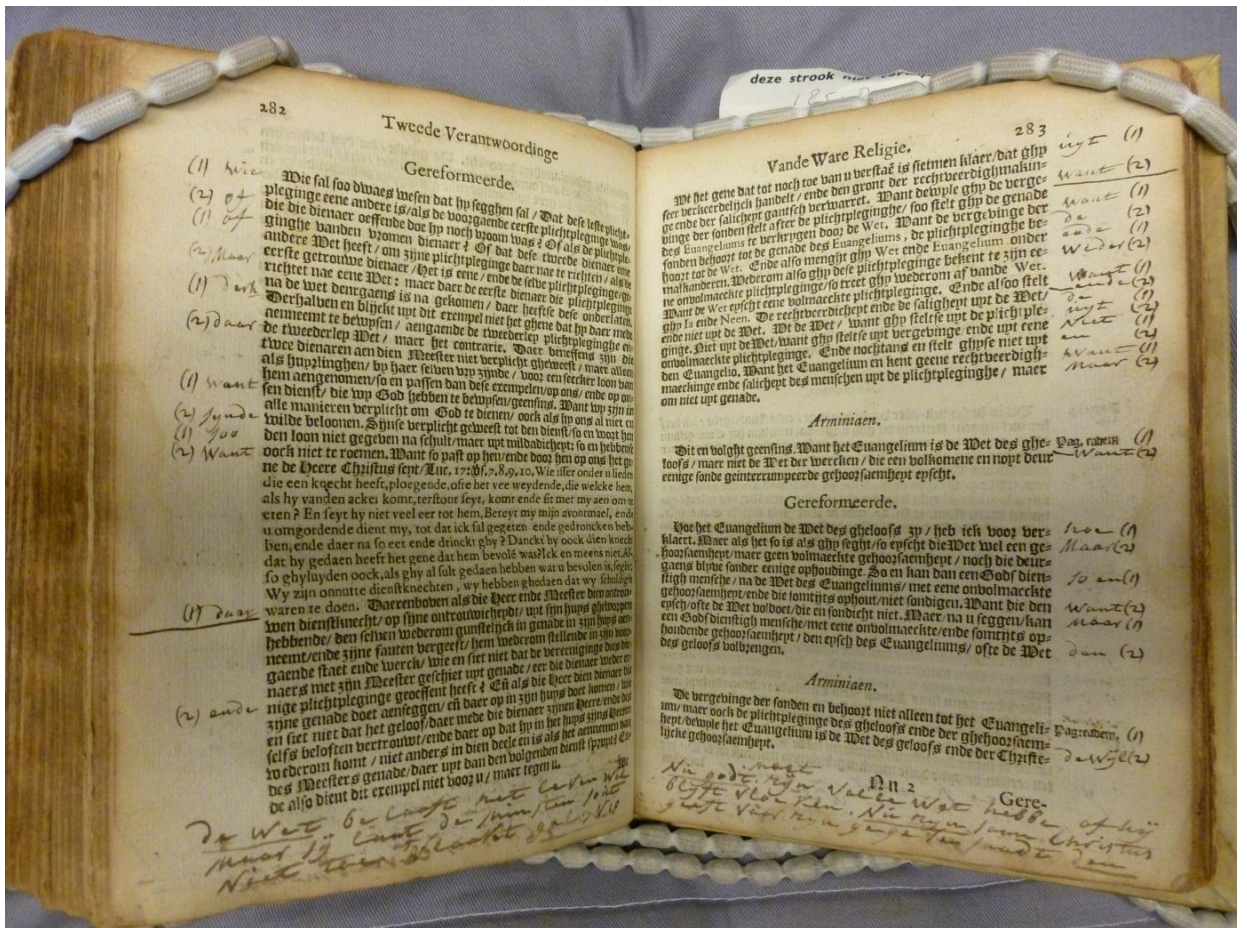
Afb. 5, Moltzer 6 F 37

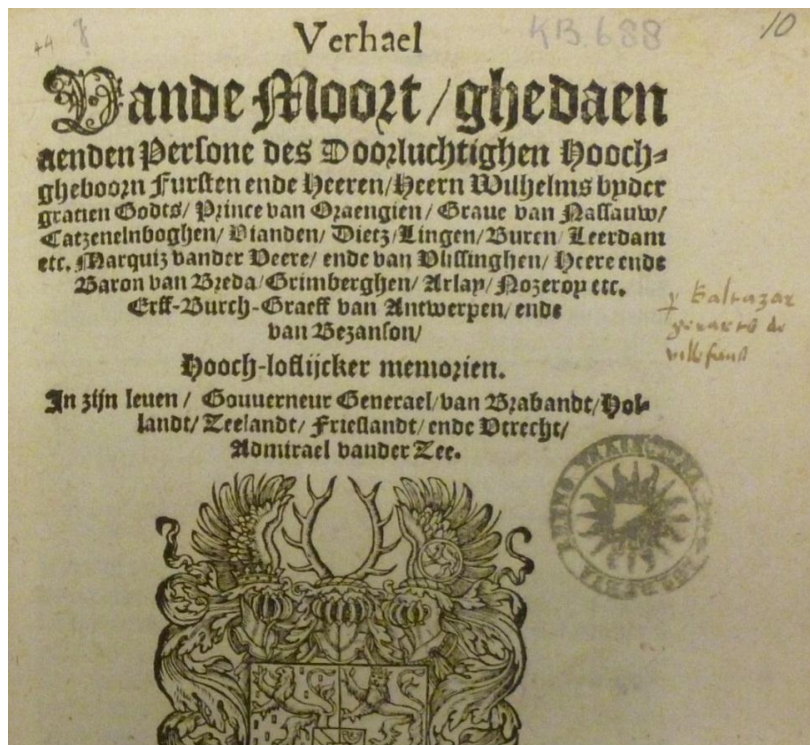
Afb. 6, WRT 46-219

Zemige stichting is op den 16^{den}
 October 1637 gheschiedt tusschen
 de wote ofseninge gemadelt door de
 B. wannen beschieting van hie
 comont, gedruict tot Leiden by
 Bernardijn maet, anno 1637.
 fol 464
 Groot voor alle geloovigen zil
 een.
 Groot den Scheppe ende vdeloffe
 alle geloovigen, de ziele inder die
 naden ende dienissen. Bedeent
 vlygiffnisse van alle hater sonde
 op dat zij den afteadt die sij aetijt
 begijet hebben, door die wote ende
 aandachtige gebeden bij u vercrigen
 mogen. Voor onsen lieue Jefum
 Christum, inder soone vanden.

Afb. 7, RIJS 43-288

Afb. 8, 185 D 19

Afb. 9, S qu 379 *III* 1-30 (Rariora)

nae om weder tot hem seluen te comen. Ten laetsten
 heeft hy in Haerte laetleden van sijn voorzeyde mee-
 ster oorlof genomen / ende eer hy herwaerts ouer quam / *bi echte der co*
 is hy ghereyst tot Triere / waer dat hy in biechte ver- *keuse van de se*
 claerde aen eenen Jesuic / die hem hielt in t'Collegie *noe de maer*
 vande Jesuiten tot Triere / alle sijn opstel ende voorne-
 men /

Afb. 10, S qu 379 *III* 1-30 (Rariora)

Jh. 371

Placcaet

Ende ordonnantie vande generale Staten
 Daer by allen toehoren van Leestogter ende Coop
 manschappyn naer de steden ende Landen vanden
 vcerdt verboden. Ende metten zseluy ennye
 correspondencie te houden

Tot Delft.

In Aelbert Hendricx z. Drucker Ordinertis
 Der Staten stants van Hollandt.

Enno 1584

Afb. 11, S qu 379 *III* 1-30 (Rariora)

(seepin die binny de bancten van Vlaenderen (als die dyant naest
 geuegen vnde zyne vcurfyn subiect zynde) gebonden zullien vbordey
 ghehouden sulien vbesen voer goede prinsse. Ordomevnde Ende
 statuerende mit dese, dat die vbitte / zoe vbanneer daer aff can
 beuegen / met geueken penne als de daet gescraft zall vbordey /
 vberbestaende dat Ingoballe sulche seepin tochoer als bouy
 die hieant doende / oft godaen hebbende / op vbege vbesende / tbbaur
 vbt dese Landen / spaeuyns / oft veldre comende / oft oock vbitte
 hanen vande dyant gesepet vbesende / by onse oetloec seepin
 oft ander vettergaet / oft innu gebrocht vbordey / dat die hemisse
 daer aff / vbeder hot zeffel is godde prinsse / oft nyet / copetoren
 zall die raedt vande admiralityt / alreede gescet / oft noec
 te stellen. Ende zall daer innu geprodoert vbordey naar
 Ordomevntyn listmaet opt fent vande admiralityt ghe//
 maect. Ende Inguaelle dat se nyet opt fent beuondey / maer
 naermaet daer aff vracuivert vbordey / zal daer aff de hemisse
 copetoren die admirale / oft die ordinarij vretter / te vbeten.
 + van allen ghene vurschynen is

Afb. 12, S qu 379 *III* 1-30 (Rariora)

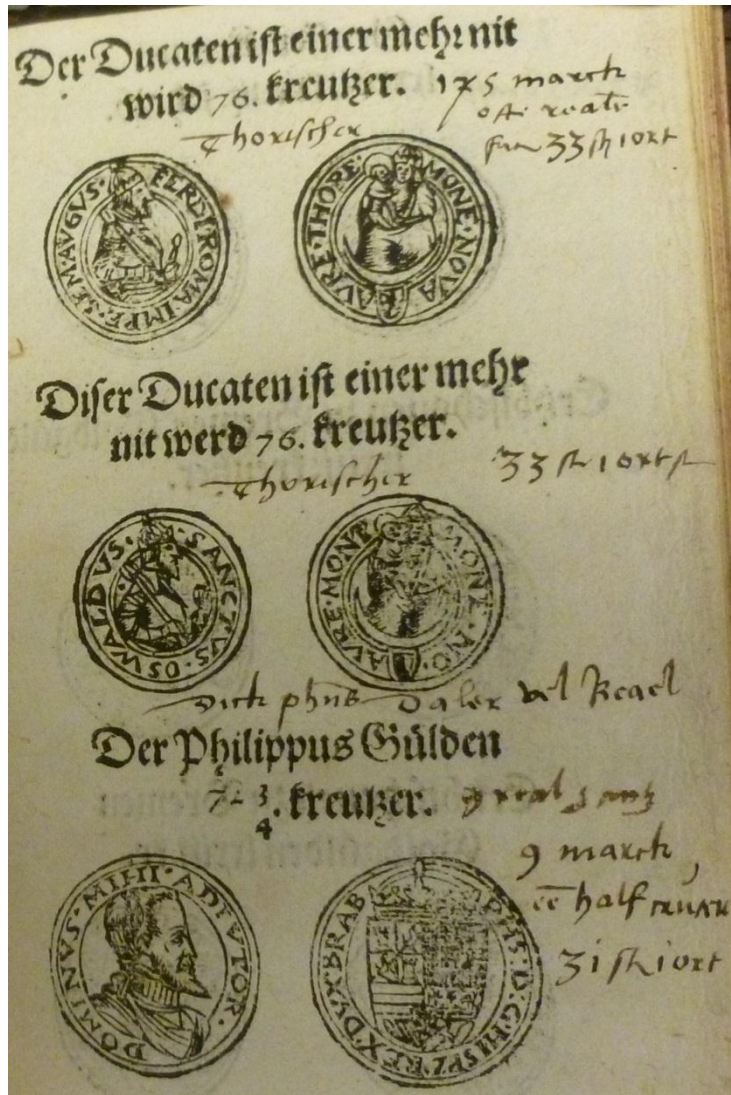
Anno 94 de
 31me is dese
 ynfte om de
 fyt yedout

sten ca
 sulche
 derlin
 om te
 propo
 den xi

Afb. 13, S qu 379 *III* 1-30 (Rariora)

die kennisse niet konnen bewercht worden. Dit
 dit in een exempel. Een Jode, hoorende dat hem
 de Heere Jesus wordt ghepredicht als de ware
 Messias, moet dat op een simpel voozstel geensints
 gelooven / hy is verplicht sijn oordeel op te schoorten /
 tot dat hy siet een goeden gronde om die waerheyt
 te belijden / Act. 17. vs 10. staende dese opschoz-
 tingh kan hy den Heere Jesum niet eeren als den
 Messias. Dit rijst niet upt de opschoztingh / maer
 upt sijne onkunde / om dat hy niet siet en weet dat
 Jesus de Messias is. De opschoztingh verstaerde
 geensints die onwetentheyt / sy laet haer in den sel-
 ven graed / sy versozicht dat den Jode niet onbe-
 dacht oordeele / en detwijl sy met een ernstigh onder-
 soeck samen gaet / soo geneest sy die onwetentheyt /
 en is also tot harer lof te reechenen de bebljtingh
 van alle die denghden / welke upt dese kennisse
 bloepen /

Afb. 14, E OCT 2112, p. 29

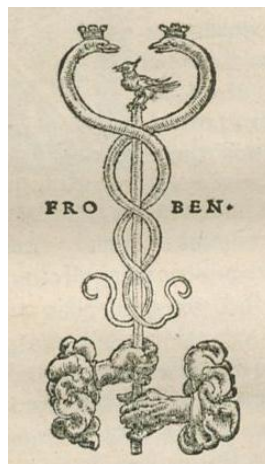
Afb. 15, U oct 24 (Rariora) dl 1-5 Con

It is an exact Account of that Memorable Service which
 Martin van Tromp performed in the Road which is called
 the Downes, when the five great Admirals of Spayne, Portu-
 gall, Sivill, Naples, and Dunckerk, with an Armado of Three
 at an score and six great Ships (fortified with one Thousand nine
 hundred Twenty and foure Peeces of Ordnance; and besides
 This Fleet the Sea-men, Ten thousand Land-men) were vanquished and
 counted destroyed.
 of 29 Gun Ships.

Afb. 16, 442 H 42 (Rariora)

Afb. 17, G FOL 15

Afb. 18

d
a
 nus eleganter scripta comparare. Nanque Athenis Ant
 Iſchros, & Antimachides, & Porinos Architecti, Piſiſt
 Olympio facienti, fundamenta conſtituerunt. Poſt mort
 propter interpellationem Reip, incepta reliquerunt. Itaq
 ducentis poſt, Antiochus rex, cum in id opus impenſam
 cellæ magnitudinem, & columnarum circa dipteron coll
 ſtyliorum, & cæterorum ornamentorum ad ſymmetriar
 nem, magna ſolertia ſcientiaq; ſumma, cuius Romanus C
 ter eſt Architectatus. Id autem opus non modo vulgo, ſe
 cis à magnificentia nominatur. Nam quatuor locis ſum

Afb. 19, AA qu 39, p.256

DE ARCHITEC. LIB. X. 441

Frontes autem earum fiunt, quemadmodum anguli trigonorum, vt à
 muro tela cum in eas mittantur, non planis frontibus excipiant plagas,
 ſed ab lateribus labentes, ſine periculoq; fodientes, qui intus ſunt tuean-
 tur. Non mihi etiam videtur eſſe alienum de teſtudine, quam Agetor
 Byzantius fecit, quibus rationibus ſit facta, exponere. Fuerat enim eius
 baſis longitudo pedum L X. latitudo x v I I I. Arrectaria, quæ ſupra com-
 pactioem erant quatuor collocata, ex binis tignis fuerant compacta, in
 altitudinibus ſingulorum, pedum x x x v I. craſſitudine palmipedali, la-
 titudine ſesquipedali. Baſis eius habuerat rotas octo, quibus agebatur.
 Fuerat autem earum altitudo pedum v I. S: - craſſitudo pedum trium, ita
 fabricatæ triplici materia, alternis ſe cõtra ſubſcudibus inter ſe coagmen-
 tatæ, laminisq; ferreis ex frigido ductis alligatæ. Hæ in arbuſculis, ſiue
 amaxopodes dicantur, habuerant verſationes. Ita ſupra tranſtroorum plas-
 mitiem, quæ ſupra baſim fuerat, poſtes erant erecti pedum x v I I I: - lati-
 tudinis S: - craſſitudinis F. Z. diſtantes inter ſe. I S: - ſupra eos trabes cir-
 cumcluſæ continebãt totam compactioem :: latæ pedum I: - craſſæ S: -
 ſupra eam capreoli extollebantur altitudine pedum x I I. Supra capreo-
 lium compactioem. Item ſi-

Afb.20, AA qu 39, p. 441

M. VITRUVII POLL.

temperaturas poſſit rectè facere. In capitulis enim dextra & ſiniſtra, ſunt
 foramina homotonorum, per quæ tenduntur ergatis aut ſuculis & vesti-
 bus è neruo torti funes, qui non præcluduntur nec præligantur, niſi ſoni-
 tus ad artificis aures certos & æquales fecerint. Brachia enim quæ in ear
 tentiones includuntur, cum extenduntur, æqualiter & pariter utraq; pla-
 gam emittere debent. Quod ſi non homotona fuerint, impediunt dire-
 ctam telorum miſſionem. Item theatris vaſa ærea, quæ in cellis ſub gra-
 dibus Mathematica ratione collocantur, & ſonituum diſcrimina, que
 Græci *κῆρα* vocant, ad ſymphonias muſicas ſiue concertus, componun-
 tur, diuiſa in circinatione diateſſaron & diapente & diapafon. vti
 nici ſonitus conueniens in diſ-

Afb. 21, HS 1 J 5, p. 4

ta apud Nicephorum Blemidem lib. Meteoron, Ammianum lib. x x. Ariſtotelem
 lib. I I I. eiufdem argumenti, & Senecam naturalium quaſtionum libro primo.
 ſignum autem eſſe pluuiæ vel vnus Valerius Flaccus Argonauticon lib. I I I I.
 teſtimonio eſſe poſſit:
 Quid memorem, quas Iris aquas, quas torqueat ancon.
 Solis impetus vehemens, radijs trigoni forma porrectus. *Inepte hanc verſum
 adducit, cum Iris ſic
 ſit nomen*
 ſcribendum eſſe porrectis ſexto caſu, numeri multitudinis, argumento eſt, quod ſtruy
 poſtea ſequetur. Eius radij in mundo vti trigoni paribus lateribus forma, lineatio-

Afb. 22, HS 1 J 5, p. 379

Vitruvium edere cognoverat Franc. Junius. vid. Voss. Epist. 335. p. 353.

Guilielmus Philander vir profecto singularis et admirande doctrine.
 Meurfius ad Castrum de R.R. pag. 26.
 G. Philandrum ut amicam familiarem laudat Briffertus prefat.
 ante Terentianum Maurum.

Vir incredibilis industrias, et eruditionis curisdam singularis Guilielmus Philander Aghilensis.
 Mord. Novantq. LeDon. Epist. 23.

Guill. Philander.

in fine Dedicacionis Philander varias incubaciones mathematicas
 promittit. eas omnes se Tolosa manuscriptas vidisse testatur
 Ant. Verderius in Adit. ad Supplm. Biblioth. Gesabr. pag. 53. ubi et
 Philandri Epitaphium^{exhibet} in sculphum tumulo ejus, quod in templo
 S. Stephani in urbe Tolosa, ubi obiit, exstat.

De Philandri vita moribus ac scriptis Epistolam Cardinali Barberini
 inscriptam edidit Philiberts de la Mare. vid. Tom. V. Gall. Epist
 p. 606. prodit 1667. in 8o.

Afb. 23, HS 1 J 5

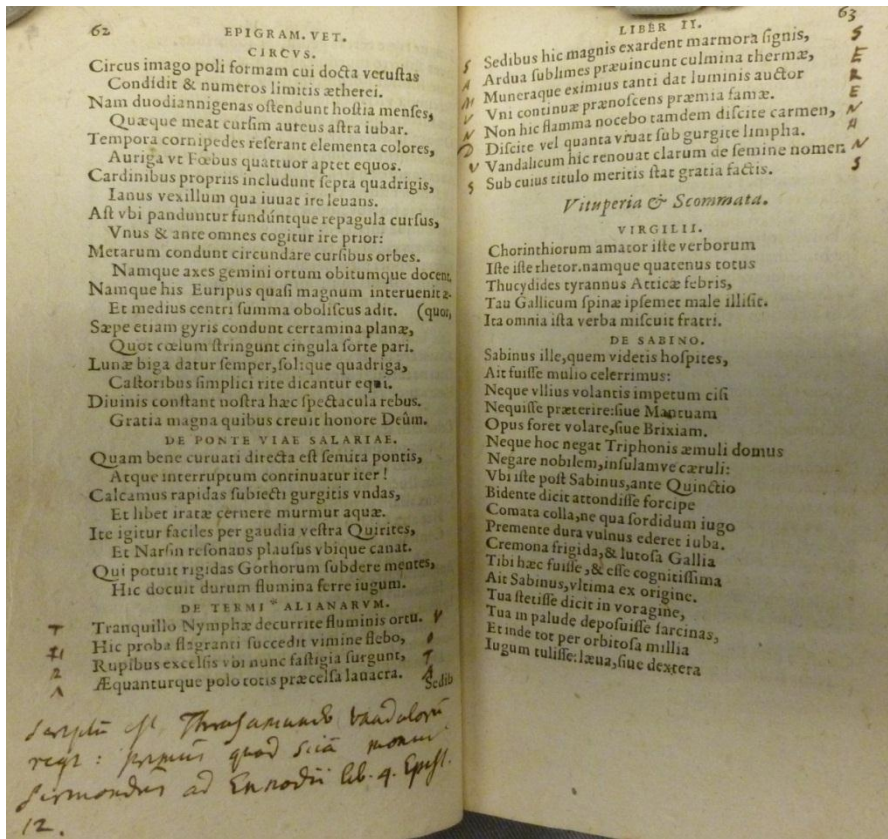
ΑΡΑΤΟΥ ΣΟΛΕΩΣ
 ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ.

Κ Διός ἀρχαίμεθα, τῆ ἰδέοτ' ἀνδρῶν
 ἔαμεν.
 Ἀρρητῶν. μετὰ δ' Διός πάτα μὲν ἀγχαί,
 Πάσαι δ' ἀνθρώπων ἀγοραί. μετῆ δ' ἀ-
 λαοτα,

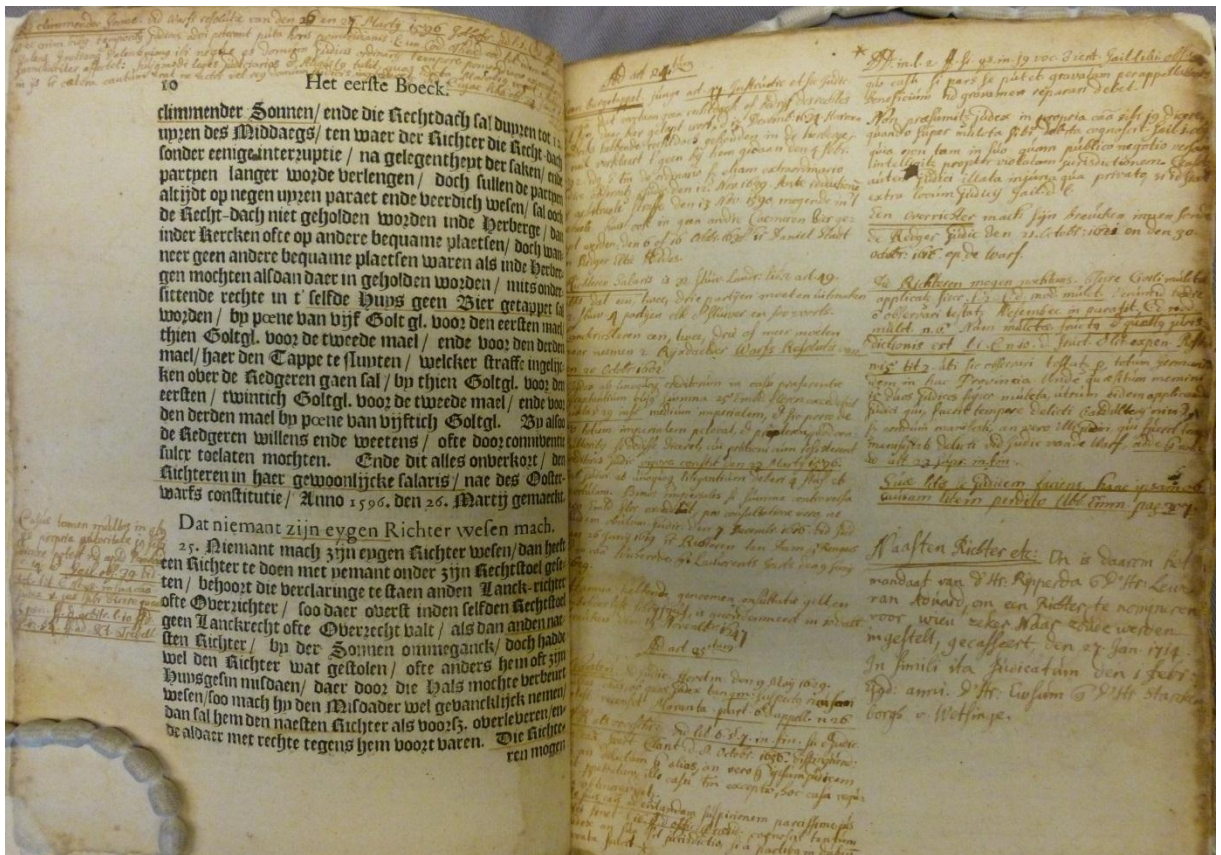
Καὶ λιμῶνες πάντῃ δ' Διός κεχρήμεθα πάντες.
 5 Τὲ γὰρ καὶ γῆσ' ἐσμεν, ὃ δ' ἦπιθ' ἀνθρώποισι
 Δόξια σημαίνῃ λαὸς δ' ἔπι ἐργον ἐγείσει,
 10 Μιμνήσκων βιότιοι λέγῃ δ' ὅτε βαλῆσ' ἀέλιη
 Βασί τε καὶ μακέλησι. λέγῃ δ' ὅτε δόξιαί ἄσαι
 Καὶ φυτὰ γερῶσαι, καὶ σπέρματα πάντα βαλέωσ'.

15 Αὐτῆς γὰρ τὰ γε σήματ' ἐν ἔργον ἐπέλεξον,
 Ἀσρα διακείνας· ἐπέψατο δ' εἰς ἑταυτῶν
 Ἀσέρας, οἷκε μάλιχα τετυγμῆμα σημαίνουσι
 Ἀνδρῶσιν, ἀσείων, ὄφρ' ἔμπεδα πάντα φύανται.
 20 Τῶ μιν αἰεὶ πρῶτῶν τε καὶ ὕστατον ἰλάσκον.

Afb. 24,

Afb. 27, Hs 1541 (1 K 3)

Afb. 28, JBRAR : QU.47

Verdeling van de ...
... 189 0.
... 25. A.
... fol. 179
... fol. 130. A.
... fol. 115. A.
... fol. 113. A en B.
... fol. 108. B.
... fol. 94. B.
... fol. 97. A.
... fol. 80. A. fol. 79. B.
... fol. 71. A
... fol. 62. A
... fol. 61. A
... fol. 60

Afb. 29, L OCT 289

112
 Ende sullen de ouders / boochden / ende andere op haren
 ders / gehouden wesen te verantwoorden voor den ghe-
 nen die hare opzicht onderworpen zijn.
 Niet te trouwen voor Schepenen dan opt
 Stadthuys.
 ¶ Alle de geene die hare trouwe bekent willen ma-
 ken / vooz Schepenen / sullen tot seckeren ghe-
 spregeerden dage gehouden wesen te compare-
 ren opt Dredehuys / vooz twee Schepenen ende den Se-
 cretaris / sonder dat de selve Schepenen ende Secre-
 taris / op eenighen anderen plaatsen daer van kenulike ste-
 len moghen nemen / op pene van te verbeuren d'indict
 vant salaris daer toe ghesatueert / te appliceren d'ene
 helfte van dien ten behoere vanden Officier / ende
 d'ander helfte daer collegie van Schepenen opdoe-
 neren sal.
 Ycken.
 ¶ Al d'Officier deser stede alle jaers eens doer-
 ken / op alsulcken dagen als by Burgemeesteren
 ende Schepenen goet gebonden sal worden. En-
 de sullen hem daer inne / op de twee eerste dagen / ad-
 ren e elcken daghe een Burgemeester / een Schepen
 ende de Secretaris : ende den navolgenden dagen e el-
 ken twee Schepenen / mer den voorsz Secretaris : mit
 den lesten daghe / een Schepen / ende de voorsz Secre-
 taris / sullen maecten weder geight in den jaer
 jaerlijcx selpeet wesen. vooz des kintre de
 ges. Schepel 3p. Schepel 2. Schepel 1. Schepel 1.
 sijn een Schepel. En daer beneden een Schepel.

Dewyle als mi in plaats van
 alle jaer, maar om den twee jaeren
 ge eykt word. Betalen de Tafel
 vooz kramen en andere vooz
 Tafel-geld.

Schepel	10:6:0	minder loort	0:4:0
1/2 Schepel	0:3:0	natte maten en pint en 1/2 pint	0:2:0
1/2 pint en 1/2 pint	0:2:0	daer beneden	0:1:0
Daer beneden	0:1:0	gericht 2 Den daer	
en 1/2	0:2:0	beneden	0:1:0
Heelen halven loyn kamm	0:2:0	3 Den gemelyc	0:2:0
		de den pond endae boventot 19 gemelyc	0:4:0
		boventot 20	

Afb. 30, JBRAR : QUA.316, p. 112

Gerrit vā affendelff heere van Cralinghen befoyen, &c.	re van Cralinghen befoyen, &c.
Ghijfbrecht Henricxsz 'thardt.	Ghijfbrecht Henricxsz 'thardt.
Anno 1622.	Cornelis Claefz van Driel.
Nicolaes van Bouckhorft Heere tot Noortwijck	Aelbrecht Heere tot Schaghen, Burchoorn, Barlingherhoorn, Harinckhuysen, &c.
Gerrit vā Affendelff heere	

F I N I S.

Anno 1625	Anno 1633
Gerrit van Affendelff	Sijnsbrecht Bendricksz 'thardt.
Sijnsbrecht Bendricksz 'thardt	Cornelis Claefz van Driel.
Cornelis Claefz van Driel	Sijnsbrecht Bendricksz 'thardt.
Sijnsbrecht Bendricksz 'thardt	Johan Bell. van Matenisse.
Johan Bell. van Matenisse	4 ^{de} Cornelis Bell. vande mije.
Wouter van Matenisse	Anno 1637
Sijnsbrecht Bendricksz 'thardt	Sijnsbrecht Bendricksz 'thardt.
Cornelis Claefz van Driel	Aelbrecht Bendricksz 'thardt.
	Johan Bell. van Matenisse.
	Cornelis Bell. van mije.
	Cornelis Claefz van Driel.

Afb. 33, J OCT 1134

Extract nuyt de Resoluties van
 Heeren Staten van Holland
 Anno 1651. In naam van
 ons godes. Id. Gro: mo: Vor:
 god ding.

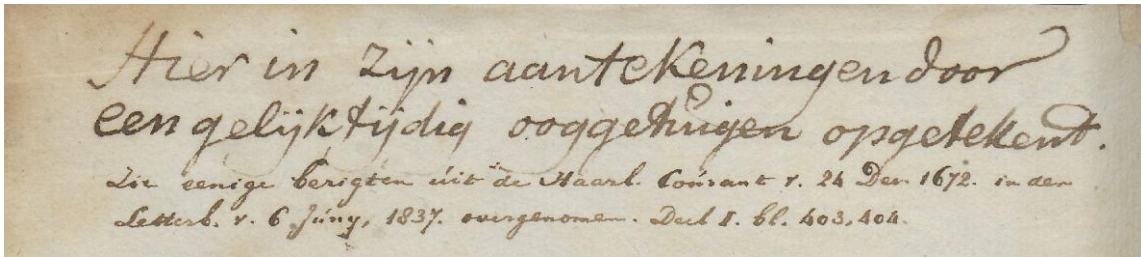
Maandag den ix^{en} Januarij 1651.

Op het gemotades van dening d'eddy, van
 dat tot der seker commissie van goet
 dat de hooge gemaden van deet flant
 nuyt gaur seker, vnde sonder commissie

Afb. 34, J OCT 1134

EEN OOGGETUIGE

Op een blanco pagina voorin het convoluut kondigt een bibliograaf de aantekeningen aan.

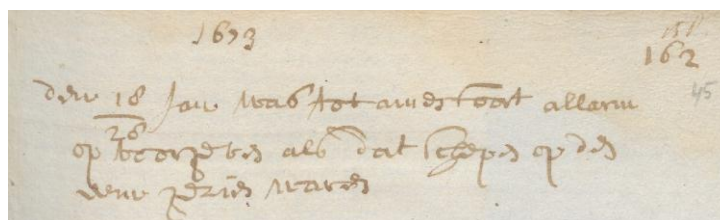

Afb. 38, HS 3 L 17

De genoemde courant en letterkundetijdschrift heb ik niet kunnen achterhalen, maar het is niet te verwachten dat daar de schrijver vermeld staat. In de uitgebreide notities geeft de schrijver geen persoonlijke gegevens prijs, zodat de ooggetuige vermoedelijk onbekend zal blijven.

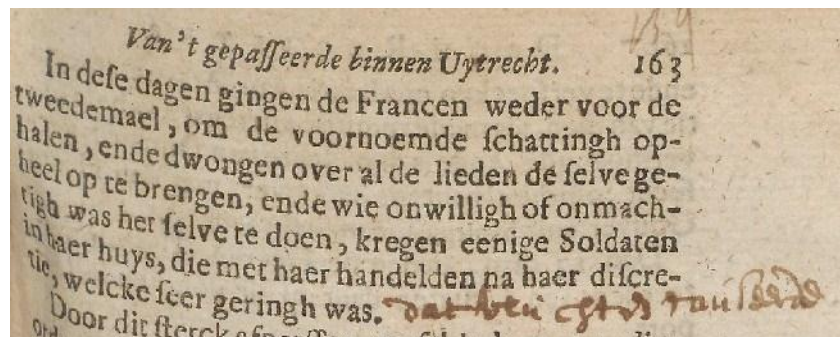
Bij een eerste aanblik is het ondoorzichtig hoe het convoluut in elkaar steekt en hoe de notities zich daartoe verhouden. Het convoluut begint met het Utrechtse deel van *Journael, of dagelijksch verhael van de handel der Franschen in de steden van Uytrecht en Woerden, sedert hun koomst daer binnen, tot aan hun vertrek uit 1674* en het eindigt met het Woerdense stuk. Qua tekst vormen deze twee logboeken het grootste deel van het gedrukte werk. Daartussenin zijn 29 op Utrecht georiënteerde drukwerkjes gebundeld, overwegend pamfletten die bij Knuttel bekend zijn. Ze zijn gedrukt van 1673-1680 en handelen over de Franse bezetting van Utrecht van juni 1672 tot november 1673 en de naweeën daarvan. Er zitten spottekeningen tussen en schertsende geschriften, waar de Utrechtse het vaak moeten ontgelden omdat zij bij de inval van de Fransen te gemakkelijk de sleutel aan hen zouden hebben overgedragen. Het is een fraaie verzameling van allerhande grappige en serieuze teksten, waarbij voornamelijk het gereformeerde geluid te horen is, maar de Utrechtse regenten ook aan bod komen.

Tussen deze werkjes en tussen de bladen van het Utrechtse dagregister zijn de aantekeningen meegebonden, misschien door de aantekenaar zelf. Het ooggetuigenverslag begint vanaf jan. 1673. Een van de eerste notities die een beetje leesbaar is, stamt uit 18 januari.

Afb. 38, 18 jan 1673

Het getal 162 rechtsboven verwijst naar het paginanummer van het dagregister. Dat de inkt van het getal hetzelfde is als van de tekst impliceert dat de aantekeningen van 1674 (de publicatiedatum van het *Journal*) of later zijn en dat het dagboek overgeschreven is. Transcriptie: ‘1673 den 18/28 Jan [vanwege de twee vigerende dagtellingen die tien dagen verschilden] was tot amersfoort allarm op voorgeven als dat schepen op de eem gezien waren’. Het schrift is niet heel eenvoudig, waarbij komt dat de inkt regelmatig is gaan vlekken. Zowel het inkt als het handschrift variëren door het boek, de ‘p’ is in dit voorbeeld veel moderner dan op latere pagina’s. Misschien zijn er meerdere handen aan het werk, maar de stijl en inhoud doen vermoeden dat het origineel uit één bron komt. Er komen in de drukwerken ook echte in de kantlijn geschreven marginalia voor, die van meerdere schrijver kunnen zijn.

Afb. 39

’dat vruchten touseerde’ lijkt bij afb. 39 te staan bij een tekst over huishoudende Fransen. Hoe de ooggetuige, de marginaleschrijver en de kopiist(en) zich verhouden, zou grafologisch onderzoek kunnen uitwijzen.

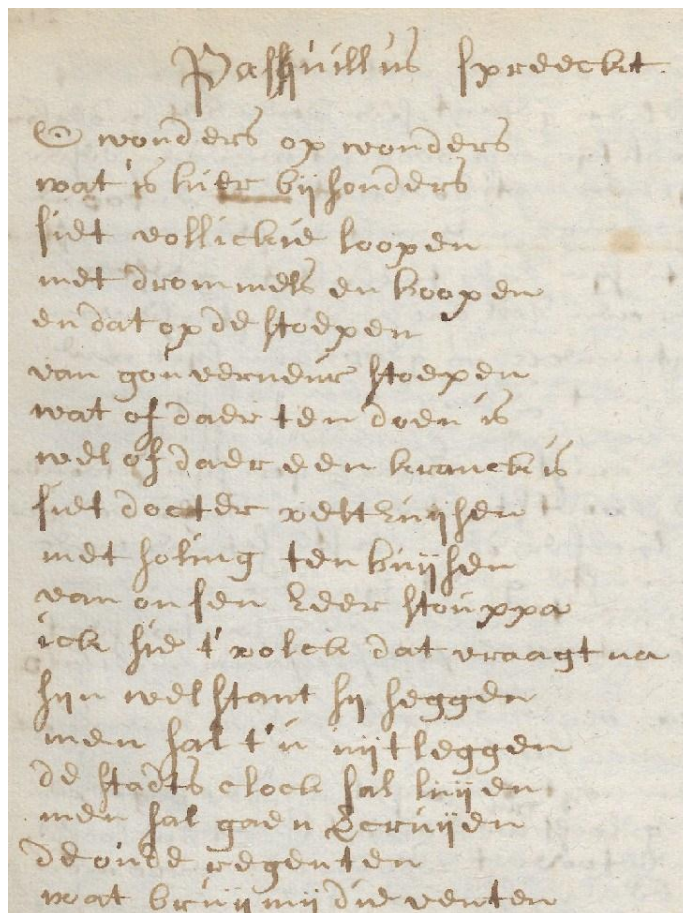
Naarmate de tijd vordert verdikken de dagboek aantekeningen zich, geven ze meer details en verschijnen er bespiegelingen. Bij de planning van de blanco pagina’s was hier geen rekening mee gehouden, wat de reden is dat de blanco pagina’s tot ver na het dagregister voor het ooggetuigenverslag benut werden.⁸⁵ Het is een bron van informatie, die voor een historicus zeer aantrekkelijk moet zijn. In verband met de Nederlandse Taal & Cultuur wil het over de literaire aspiraties van de schrijver hebben, die zich in drie gevallen uit.

⁸⁵ Dit is te volgen op de voortreffelijke scan van de UBU die op verzoek van het convoluut gemaakt is. Lastig is dat de beschreven blanco pagina’s in te zien zijn bij het document waarbij ze ingebonden zijn.

Literaire aspiraties

In de eerste plaats is dit het ooggetuigenverslag zelf. De gebeurtenissen van het Rampjaar werden door meerdere mensen op papier vastgelegd, onder andere door de burgemeesterszoon Evert Booth over Utrecht.⁸⁶ Het was een genre en dat het een overweging was van de schrijver om het te publiceren is niet denkbeeldig.

Een tweede teken van ambitie is een paskwil die zich in het ooggetuigenverslag bevindt.

Afb. 40, p. 417 van digitale versie

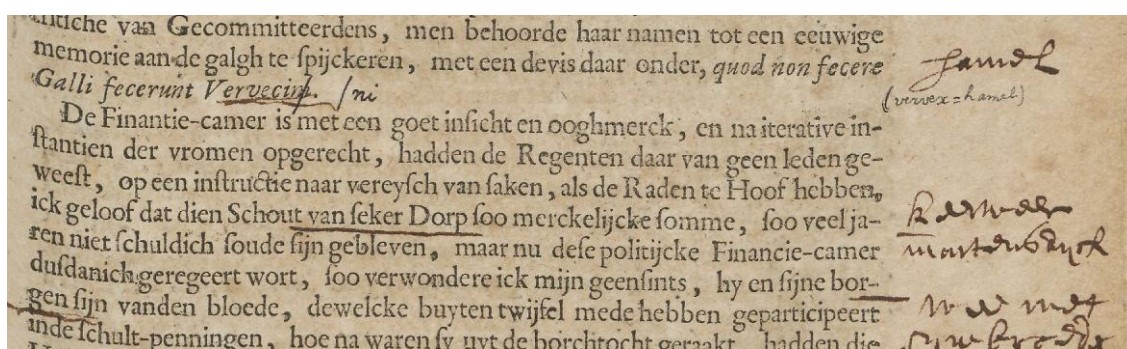
Pasquillus spreekt
wonders op wonders
wat is hier bysonders
siet vollickje loopen
met drommels en hoopen
en dat op de stoepen
van gouverneur stoepen

⁸⁶ Blaak 2004, 110.

wat of daer ten doen is
 wel of daer een kranck is
 siet docter velthuijsen
 met soling ten kuijsen
 van onsen heer stouppa
 ik sie 't volck dat vraagt na
 sijn welstant sij seggen
 men sal 't u uijtleggen
 de stadts clock sal luijen
 men sal gaen vercruijen
 de oude regenten
 wat bruij mij die venten
 [...]

De paskwil is drie volle pagina's lang. Er bevindt zich in het convoluut nog een gedrukt paskwil, een populair schotschrift toentertijd. Van Solingen en Van Velthuysen waren regenten die er schuldig aan werden geacht niet voldoende geïnvesteerd te hebben in de verdediging van de stad, Stoupa was de Franse gouverneur. Het rijke rijm 'stoepen' verdient geen schoonheidsprijs, evenals het volgende rijm met het onbeklemtoonde 'is'. Qua inhoud blijkt de schrijver tegen de regenten te zijn.

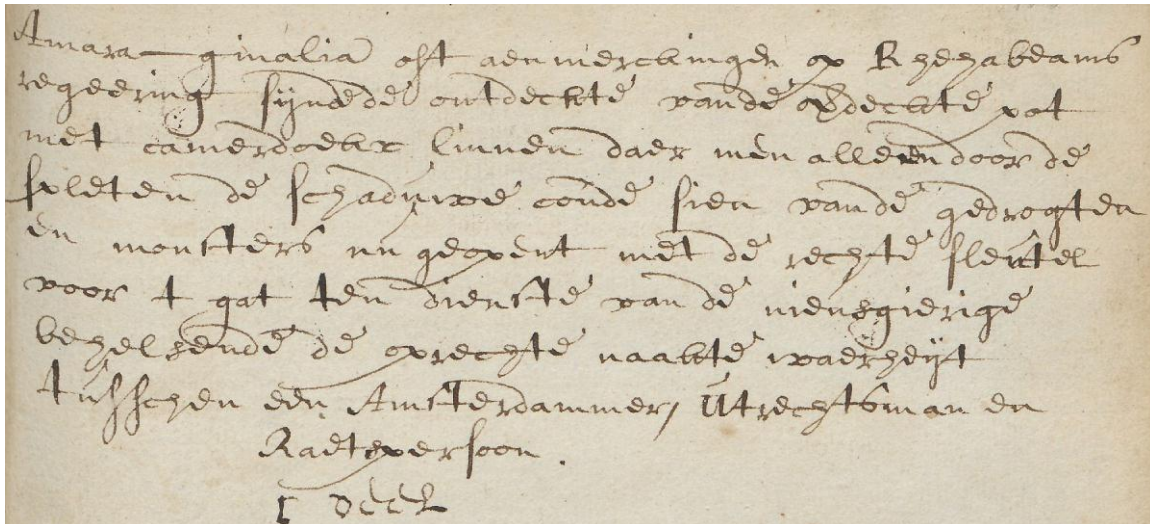
Een derde literaire poging volgt direct op *Rehabeams regeering, ontdeckende d'intrigues der Machiavelsche politijken van Utrecht, in welke vertoont wert hoe en op wat maniere de provincie en stad Utrecht nu eenigen tijt is geregeert geweest*.⁸⁷ Rehabeam was volgens de Bijbel de zoon van Salomo, die er door belastingverzwaring schuldig aan was dat tien stammen zich afscheidden. In de schotschriften wordt het regentschap van Utrecht met Rehabeam's regering vergeleken. Aardig is dat als drukker en uitgever bij de UBU-catalogus Veldthuysen en Hamelen vermeld staan, terwijl deze naamgeving in het impressum spottend bedoeld was.

Afb. 41 HSS: HS 3 L 17 dl 27

⁸⁷ Onder deze titel is de digitale tekst in de UBU te vinden.

Namen noemde de onbekende auteur niet en deze heeft de annotateur, mogelijk dezelfde als de ooggetuige, er bijgeschreven. ‘Hamel’ verwijst ernaar dat de burgemeester bedoeld is en later is in een pen ‘(vervix = hamel)’ vermeld, in verband met de woordspeling in de tekst. De schout lijkt ‘Kerweg’ te heten en het dorp is ‘martensdijck’. Zo gaat het in de tekst van 20 pagina’s door. Na deze tekst volgt een interessante pagina in fijne pen.

Afb. 42

Amara_ginalia oft aenmerckingh op Rhehabeams
 regeering sijnde de ontdeckte van de overdec(k?)te pot
 met camerdoekx linnen daer men alleen door de
 spleten de schaduwen condē sien van de gedrogtē
 en monsters nu geopent met de rechten sleutel
 voor t gat ten diensten van de nieusgierige
 behelzende de oprechte naakten waerheijt
 tusschen den Amsterdammer, Utrechtsman en
 Raetspersoon

daer= waar

I DEEL

Het is de inleiding op een driespraak tussen de drie onderin genoemde personen die erna volgt. Intrigerend is ‘Amara_ginalia’, dat wel erg op marginalia lijkt en kennelijk hetzelfde betekent als ‘aenmerckingh’. Waarschijnlijk is het een woordgrap, amarus betekent bitter in het Latijn.⁸⁸ De driespraak begint met:

Utrechts Man: Goeden dag Amsterdammer wij hebben u in lange niet gezien.

⁸⁸ Deze mogelijkheid is opgemerkt door Arnoud Visser, waarvoor dank.

Amsterdammer: Daer bent u met u quade gebroet self de oorsaek van.

Utregts man: Wel dat staet nog te bewijzen seggen isniet?

Amsterdammer: Wel blijkt dat niet aan u sleuteldragers aen u op opzoekers van de fransen Coningen.

De Utrechts man wordt er door de Amsterdammer fel van beschuldigd het de Fransen gemakkelijk gemaakt te hebben. De Utrechter ontkent dat zij er iets aan hadden kunnen doen, en stelt dat ze door de regenten voor het lapje gehouden werden. Even later doet de Raetsperoon, een Utrechts raadslid, zijn intrede. Hij legt zijn kant van de zaak voor: het was overmacht en het leven moest doorgaan. Interessant is dat er aan *Rehabeams regeering* gerefereerd wordt, inclusief paginanummering. De Utrechter legt uit wie wie is, wat een aanwijzing is dat de schrijver de annotateur was. De gebeurtenissen in *Rehabeams regeering* worden besproken, waarbij de drie nader tot elkaar komen. Het is een soort leesclubje. Het handschrift van 40 bladzijden is goed te volgen tot er andere inkt gebruikt wordt. Het verhaal verzandt als ‘Thymiaans pot’, dat in de tekst op p. 11 voorkomt, besproken wordt. Zes pagina’s lang weidt de Utrechter uit over de mogelijke etymologie van die uitdrukking.

Opvallend in de driespraak is het veelvuldige gebruik van spreekwoorden. Waarschijnlijk hebben de literaire aspiraties niet tot andere publicaties geleid dan dit ene exemplaar: daarvoor mankeerde er literair gezien te veel aan zijn pogingen. Dat niet alleen het ooggetuigenverslag, maar ook de paskwil en de driespraak meegebonden zijn is een indicatie dat de schrijver bij het binden van het convoluut betrokken was.

BESLUIT

Het ontwikkelde model voor de kwantitatieve analyse bleek in de praktijk geschikt om te signaleren dat marginalia afwijken van de verwachtingen. Het toonde zich daarmee een instrument dat bruikbaar is voor toekomstige onderzoekers. De analyse leidde tot ideeën, bevindingen en suggesties. Hiervan is de op meerdere plekken gedane observatie dat lezers extreme standpunten van schrijvers modereerden, belangwekkend. Het zou impliceren dat de modale Nederlander minder extreem was dan hij uit de schriftelijke overlevering aan drukwerken lijkt te zijn.

Voor deze observatie geldt, net als voor de andere, dat het voor trekken van harde conclusies naar aanleiding van het onderzoek veel te vroeg is: de aantallen onderzochte marginalia zijn klein, de UBU-collectie is geen doorsnee-verzameling en de boeken kenden geen doorsnee-eigenaars. Op veel meer plekken had de obligate frase ‘dit vraagt om verdere studie’ of ‘nader onderzoek kan uitwijzen’ toegevoegd kunnen worden. En, (vervolg)onderzoek is ook het primaire doel van deze verkenning: de diverse facetten van marginaliënonderzoek belichten, een beeld van de collectie vormen, inventariseren wat de UBU aan de studie naar gebruikerssporen te bieden heeft en tot nieuwe research inspireren.

De vrij uitgebreide bespreking van de secundaire literatuur en het verrichte onderzoek had eveneens als doel nieuwe research te ondersteunen. Er viel daarbij op dat er relatief nog weinig kwantitatief onderzoek is verricht, terwijl marginaliën zich daar goed voor lenen. Uitroptekens en andere aandachtstrekkers zijn vergelijkbaar met de ‘Vind ik leuk’ en het duimpje omhoog van het internet: er is geen vroegmoderne bron die beter de mening weergeeft dan impulsieve, tijdens het lezen geplaatste aantekeningen. Het probleem ligt in de beschikbaarheid van data. De UBU bevat meer dan 100.000 vroegmoderne boeken waarvan circa 30.000 aantekeningen bevatten. Zouden deze alle op een slimme wijze in een databank ondergebracht zijn, dan zouden met het ingeven van een zoekopdracht de schitterendste onderzoeken gestart kunnen worden. Totdat een databank automatisch vanuit scans gevuld wordt, zal dit een utopie zijn. Het pleidooi van onder andere Jackson en Oosterman om de catalogi zoveel mogelijk aan te vullen met gegevens over aanwezige marginalia onderstreep ik van harte. Zonder deze signaleringen in de UBU had ik een aantal fraaie exemplaren gemist.

In het onderzoek heb ik me vooral met de kwantitatieve kant beziggehouden en me vrij ver op het gebied van de sociale geschiedenis begeven. Het uitspitten van de reacties van een bepaalde lezer of een casus, zoals de literaire aspiraties van de ooggetuige, zal voor veel Neerlandici aantrekkelijker zijn. Misschien dat dit kijkje in de UBU-collectie en de analyse van de 95

exemplaren de aanzet kan geven voor een kwalitatieve analyse!?. Een harde conclusie die zeker wel uit deze studie getrokken kan worden is dat het marginaliënonderzoek een terrein is dat volop in beweging is en tal van mogelijkheden biedt.

BRONNEN

Primaire literatuur

Zie de bijlage.

Secundaire literatuur

Blaak, J., *Geletterde levens : dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770*. Hilversum 2004.

Bogaart, S., *Geleerde kennis in de volkstaal : Van den proprieteyten der dinghen (Haarlem 1485) in perspectief*, Hilversum 2004.

Brillenburger Wurth, K., Rigney, A., *Het leven van teksten*, 3^e druk, Amsterdam 2009.

Bruin, R. de, e.a., *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*. Utrecht, 2000.

Cavallo, G., and Chartier, R., *A History of Reading in the West*, Amherst 1999.

Goris, M., *Boethius in het Nederlands Studie naar en tekstuitgave van de Gentse Boethius*, Hilversum 2000.

Gouw, J. van der, *Oud schrift*, Zwolle 1963.

Grosheide, D., Monna A., Pesch, P., *Vier eeuwen Universiteitsbibliotheek Utrecht*, Utrecht 1986.

Jackson, H., *Marginalia : readers writing in books*, New Haven 2002.

Kruif, J. de, *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw*, Zutphen 1999.

Lentz, L., Pander Maat, H., Functional Analysis for Document Design, In: *Technical Communication, Volume 51, number 3*, 387-399, 2004.

Lyons, M., *A history of reading and writing, In the western world*, New York 2009.

Oosterman, J., *De lezer heeft gelijk : over de bijna primaire receptie van twee vroege drukken (Elckerlijc en Anna Bijns)*. In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis vol. 15*, 23-34, Nijmegen 2008.

Rademaker, C., *Gerardus Johannes Vossius (1577- 1649)*, Zwolle 1967.

Reinders, M., *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672*, Amsterdam 2010.

Resoort, R., De betekenis van gebruikssporen, In: *Spektator, jaargang 6*, 311-327, Groningen 1976.

Sherman, W. *Used books : marking readers in Renaissance England*, Philadelphia 2008.

Stoddard, R., *Marks in books, illustrated and explained*, Cambridge (Massachusetts) 1985.

Stronks, E., Het beeld bij het Woord onder gereformeerde censuur, 2011 In: *Delineavit et sculpsit*, 34, 8-18, Leiden 2010.

Struick, J., *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht 1984.

Vries, B. de, *Een stad vol lezers*, Nijmegen 2011.

Vries, J. de, en Tollenaere, F. de, *Etymologisch woordenboek*, Utrecht 2000.

Digitale bronnen

→ www.literatuurgeschiedenis.nl

→ wikipedia

Als autobiografische gegevens zonder voetnoot zijn, zijn ze in Wikipedia terug te vinden.

→ <http://www.geneaknowhow.net/genea/lokaal.htm>

Deze site van de stichting Geneaknowhow geeft toegang tot een uitstekende gratis cursus over paleografie.

→ <http://www.annotatedbooksonline.com>

BIJLAGE

Toelichting

- Waar de titels in de UBU lang zijn, zijn deze afgekapt.
- Met de + en de ++ wordt aangegeven hoe interessant de marginalia zijn.
 - Voor toekomstige onderzoekers is het ook interessant te weten welke boeken niet meer bekeken hoeven te worden. Dat zijn in ieder geval de boeken die voldoen aan de selecties 1625 of 'hands*' en die niet in de bijlage staan.
- De bijlage is gesorteerd op vindplaats, wat de term is die de UBU naast plaatsnummer hanteert. De vindplaats correspondeert met de signatuur die onder de foto's staat, maar heeft vaak een magazijnlocatie als 'MAG:' of 'THO:' ervoor.
- De spoortypes zijn in het verhaal terug te vinden.
- Bij de bijzonderheden betekent 'digitaal' dat het exemplaar door de UBU gedigitaliseerd is. De digitale versie kan aangeclickt worden door in de catalogus het boek te selecteren. Het digitaliseren staat bij het UBU hoog op de agenda, dit is een momentopname van juni 2012. 'afw. Lat' betekent dat de taal van marginalia Latijn is en daarmee afwijkt van de taal van het boek. De omschrijvingen van opvallende extratekstuele aantekeningen zijn toegevoegd. De andere trefwoorden spreken voor zich.
- De provenance is in de catalogus van de UBU terug te vinden, waar ook eventueel commentaar bij een titel opgeslagen is.

Bijlage	Primaire bronnen met aanvullende gegevens							Sortering op Vindplaats					
Titel	Pub. jaar	Genre	Inte-ress.	Vindplaats (signatuur)	Biblio-graf.	Navi-gerend	Mar-kerend	Verrij-kend	Edito-rieel	Extra tekst	Bijzonder-heden	Prove-nance	
Advertissement van rechten gedaen maeck	1675	PRO	++	G : Pamflet UB 830	0	0	0	0	0	1	sommetjes; digitaal		
Muhamedis Alfragani ... Chronologica et ast	1590	KLA	++	HSS : Hs 1 G 18 dl 1-2 Con	0	0	0	1	1	0		J	
Synesii Cyrenaei ... epistolae : Graecis cum a	1605	KLA	+	HSS : Hs 1539 (1 G 17)	0	0	1	1	1	0		J	
Epigrammata et poematia vetera, quorum p	1596	KLA	++	HSS : Hs 1541 (1 K 3)	0	0	0	1	0	0		J	
Journael, of dagelijksch verhael van de han	1674	POL	++	HSS : HS 3 L 17 dl 1	0	1	1	1	0	1	driespraak; convoluut; digitaal	J	
De CL. psalmen Davids; Psalmen. Nederland	1640	SPI	++	HSS : Hs 5 J 25	0	0	0	0	0	1	lofzang; digitaal	J	
Inleydinge tot de Hollandsche regts-geleert	1652	PRO	++	HSS : HS 6 E 38-39	1	1	1	1	0	0	register		
Hug. Grotii Batavi Syntagma Arateorum : op	1600	KLA	++	Hss: Hs 1 C 24	1	0	0	1	1	0	digitaal	J	
M. Vitruvii Pollionis De architectura libri dec	1552	KLA	++	MAG : AA qu 39.	0	0	1	0	1	0	afw. Gri	J	
Davids Psalmen; Psalmen. Nederlands	1656	SPI	+	MAG : 107 C 6	0	0	0	0	1	0	digitaal		
De C.L. psalmen Davids : uit den Franchoysc	1578	SPI	++	MAG : 109 O 19	0	0	1	0	0	1			
Biblia, dat is De gantsche heylighe Schriftue	1629	REL	++	MAG : 111 F 9 dl 1	1	0	0	1	0	0	doorschoten	J	
Self-stryt : dat is crachtighe beweginghe var	1620	SPI	+	MAG : 132 B 6 dl 1	0	0	1	0	0	0			
De tweede verantwoordinghe vande ware r	1635	REL	++	MAG : 185 D 19	0	1	1	1	0	0			
A memorable sea-fight	1649	EDU	++	MAG : 442 H 42 (Rariora)	0	0	0	1	0	0			
Vocabulaire francois-flameng mis en lumier	1570	EDU	++	MAG : B oct 299 Rariora dl 1-2 Con	0	0	0	0	1	0		J	
Teerste [-tweede] deel vande Spieghel der z	1585	EDU	+	MAG : E oct 1739 Rariora	0	0	0	1	0	0		J	
Huyspostille op de Evangelien van de sonda	1567	REL	+	MAG : E oct 1739 Rariora?	0	0	0	1	0	0			
Petri Allinga ... Sedige verdedigingh van de e	1672	POL	+	MAG : E OCT 2112	0	0	1	0	0	0		J	
Historie ofte wijder verklaringhe van de Utr	1625	EDU	+	MAG : EAG 62	0	0	1	0	0	0		J	

Bijlage													
Primaire bronnen met aanvullende gegevens											Sortering op Vindplaats		
Titel	Pub. jaar	Genre	Inte-ress.	Vindplaats (signatuur)	Biblio-graf.	Navi-gerend	Mar-kerend	Verrij-kend	Edito-rieeel	Extra tekst	Bijzonder-heden	Prove-nance	
Vertalinghe vande eerste weeck der schepp	1622	REL	++	MAG : MOLTZER 6 A 53	0	0	0	1	1	1	fam. wapen; afw. Fra	J	
Lysander en Kaliste : bly-eyndend-treur-spel	1663	LIT	+	MAG : Moltzer 6 F 37	0	0	1	0	0	0	digitaal	J	
Cort-begryp vande stucken der gheschieden	1596	POL	+	MAG : ODA 9252	1	0	0	0	0	0	afw. Lat		
Libellus vere aureus de Sacerdotio, of gulde	1688	REL	+	MAG : ODB 4527	1	1	0	0	0	0	register	J	
Gulde-jaers feest-dagen of den schat der ge	1635	SPI	+	MAG : ODB 778	1	0	0	0	0	0		J	
De sermoenen, van den zeer eerwaardigen	1693	SPI	++	MAG : ODB 809 dl 1-11	1	0	1	0	0	0		J	
Augustini Alsteni Bloemert Christelyke aenw	1650	SPI	++	MAG : ODZ 2087	0	0	1	1	0	1	boeken- legger		
Volkomen proportie des circkels diameter t	1628	PRO	++	MAG : P oct 2	1	0	0	0	0	0			
Fundamenta arithmetica et geometrica [...]	1615	KLA	++	MAG : P qu 1032	0	0	0	0	0	1	rekenvoorb.	J	
Florilegium renovatum et auctum, das ist, v	1641	EDU	+	MAG : R FOL 48	0	0	0	1	0	0			
Koddige en ernstige opschriften, op luyffens	1698	DIV	++	MAG : RARIORA DUOD 131	0	0	0	1	0	0		J	
Ordonnantie ende instructie op de stijl ende	1615	POL	++	MAG : Rariora oct 365 dl 1-2 Con	1	0	0	1	0	0		J	
[Beschryvinge der stadt Utrecht]	1651	EDU	++	MAG : S fol 1525	0	0	0	1	0	0	digitaal		
De discoursen van Nicolaes Machiavel Flore	1625	KLA	+	MAG : S oct 1722	0	0	0	0	0	1		J	
Henrico IV Franciae et Navarrae regi augusti	1610	KLA	++	MAG : S oct 60 dl 1-6 Con	0	0	1	1	1	1	lofzang; afw. Fra	J	
Dye cronijcke van Zeelandt	1551	EDU	++	MAG : S qu 1056	1	0	1	1	0	0	digitaal; afw. Lat	J	
Oorspronck, voortganck en daeden der doo	1656	EDU	+	MAG : S qu 159	0	0	0	0	1	0		J	
Placaet des conincx op het vereenighen zijn	1585	POL	++	MAG : S qu 379 *III* 1- 30 (Rariora)	0	1	1	1	0	0			
Ordonnantie statuyt ende permissie, der K.	1560	EDU	++	MAG : U oct 24 (Rariora) dl 1-5 Con	0	0	0	1	0	0		J	
Syntagma	1600	KLA	+	MAG : Utenhove qu 174	1	0	0	1	0	0	digitaal		
Artemidori Daldiani & Achmetis Sereimi f. O	1603	KLA	+	MAG : W qu 35	1	1	0	0	0	0		J	

Bijlage	Primaire bronnen met aanvullende gegevens								Sortering op Vindplaats				
Titel	Pub. jaar	Genre	Inte-ress.	Vindplaats (signatuur)	Biblio-graf.	Navi-gerend	Mar-kerend	Verrij-kend	Edito-rieel	Extra tekst	Bijzonder-heden	Prove-nance	
Placcaet vande Ed. Mo. Heeren Staten 's lan 1623	POL	++	MAG : Wttewaall 1622-25 dl 182-227	0	0	1	1	0	1	fiat trouwen; convoluut; doorschoten			
Placcaet ende ordonnantie vande Hoge end 1625	POL	++	MAG : Wttewaall 1622-25 dl 182-227	0	1	1	1	0	0	convoluut; doorschoten			
Interpretatie op't placcaet teghens den uyt- 1630	POL	++	MAG : Wttewaall 1627-33 dl 228-278	0	0	0	1	0	0	digitaal			
Den verstandigen hovenier, over de twaelf r 1669	POL	++	MAG : Wttewaall 1642-1702 dl 279-302	0	0	1	1	0	1	sommetjes; convoluut			
Jani Dousae a Noortwiick Odarum Britannici 1586	KLA	+	MAG : X qu 67 dl 1-4 Con	0	1	1	0	1	0				
Heilige lof-sangen ter eeren Gods [...] 1675	SPI	++	MAG : Z oct 2440 (Rariora)	1	0	0	0	0	1	gedicht			
G. A. Brederoods Nederduytsche poë«mata 1632	LIT	+	MAG : Z qu 121 (Rariora) dl 1-9 Con	0	1	1	0	0	0				
Sampson de held Gods, [...] 1625	REL	+	MAG: E QU 441 NB: CON	1	0	1	0	0	0				
Ordonnantie ende instructie op de styl ende 1583	POL	++	MAG: L qu 225	0	1	0	1	0	0	convoluut; digitaal			
Historie ofte wijder verklaringhe van de Utr 1625	EDU	+	MAG: S QU 966	0	0	1	0	0	0				
M. Vitruvii Pollionis De architectura libri dec 1552	KLA	++	MAG: ex. HS I J 5:	0	0	1	0	1	0	digitaal			
Stimulus divini amoris, dat is Gulde spore de 1625	SPI	++	PER 167-510	1	0	0	0	1	0				
Den kleynen herbarius oft cruyt-boecxken [. 1625	EDU	+	RARIORA DUOD 609	0	0	1	0	0	0				
Keuren der stede van Oudewater des graefs 1605	PRO	++	Rariora: JBRAR : QUA.316	0	0	0	1	0	1	ampliatie			
Inleydinge tot de Hollantsche regts-geleerth 1667	PRO	++	Rariora: JBRAR : FOL.146#3	1	1	1	1	0	0	doorschoten			

Bijlage	Primaire bronnen met aanvullende gegevens								Sortering op Vindplaats				
Titel	Pub. jaar	Genre	Inte-ress.	Vindplaats (signatuur)	Biblio-graf.	Navi-gerend	Mar-kerend	Verrij-kend	Edito-rieel	Extra tekst	Bijzonder-heden	Prove-nance	
Inleydinge tot de Hollandtsche regts-geleert 1647		PRO	++	Rariora: JBRAR : FOL.181	0	0	1	1	0	0	doorschoten		
Ordonnantie ende instructie op de stijl ende 1630		POL	++	Rariora: JBRAR : FOL.191	0	0	0	1	0	0	doorschoten		
Gereformiert lantrecht van Veluwen und Ve 1621		PRO	++	Rariora: JBRAR : QUA.148	0	0	0	1	0	0	doorschoten		
Forme ende maniere van procederen, soo d 1669		PRO	++	Rariora: JBRAR : QUA.206	0	1	0	1	0	0	doorschoten		
Inleydinge tot de Hollandtsche regts-geleert 1652		PRO	++	Rariora: JBRAR : QUA.300	0	0	1	1	0	0	doorschoten	J	
Keuren der stadt Leyden	1658	PRO	++	Rariora: JBRAR : QUA.320	1	0	1	1	0	0		J	
Land-recht van Hunsingo, Fyvelingo ende hē 1650		PRO	++	Rariora: JBRAR : QUA.47	0	0	0	1	0	0	doorschoten		
Land-recht van Hunsingo, Fyvelingo ende hē 1679		PRO	++	Rariora: JBRAR : QUA.48	1	0	0	1	0	0	doorschoten		
Land-recht van Hunsingo, Fyvelingo ende hē 1631		PRO	++	Rariora: JBRAR : QUA.49#1	1	1	0	1	0	0	doorschoten		
Landt-recht van Wedde ende Wester-Woldi 1677		PRO	++	Rariora: JBRAR : QUA.50	0	0	0	1	0	0	doorschoten		
Strydende, over-winnende ende triumphere 1625		REL	++	THO : WRT 27-123	1	0	0	0	0	0			
Het Catholyck Memory-Boeck,[...] 1625		REL	+	THO : ALV 56-105	1	0	0	1	0	0			
Testament eens christen menschs, en voor : 1625		SPI	+	THO : ALV 68-40	0	0	0	0	0	0	boeken- legger		
Aenleydinge tot de salige vreesse Godts 1680		REL	++	THO : ALV 69-68 dl 5	0	1	1	0	0	0		J	
Die seven trompetten verweckende den sor 1625		SPI	+	THO : ALV 78-46A	0	0	0	0	0	1	boekenlegger		
Cloosterken der gheestelijcke verrysse 1639		SPI	+	THO : ALV LA 149 dl 1-2 Con	0	1	0	0	0	0	digitaal	J	

Bijlage												
Primaire bronnen met aanvullende gegevens										Sortering op Vindplaats		
Titel	Pub. jaar	Genre	Inte-ress.	Vindplaats (signatuur)	Biblio-graf.	Navi-gerend	Mar-kerend	Verrij-kend	Edito-rieel	Extra tekst	Bijzonder-heden	Prove-nance
Het Rooms-Hollands-regt, waar in de Room:	1676	PRO	++	THO : ALV ZD 94	0	0	1	0	0	1	gedicht; digitaal	J
Strydende, over-winnende ende triumphere	1625	REL	++	THO : RIJS 43-288	0	0	1	1	0	1		
Hantboexhen der Sodaliteyt oft Broedersch:	1615	SPI	++	THO : WRT 46-219	0	0	1	0	0	1		
Gelresche landt ende stadt-rechten int Over	1665	PRO	++	THO : WRT 47-320	0	1	0	1	0	0	afw. Lat	J
Thalamus sponsi, oft, t'Bruydegoms beddek	1625	SPI	+	THO : WRT 50-117	0	0	0	0	0	1	sermoen	
Beschryvinge van de stadt Hulst : behelsend	1687	EDU	++	THO: WRT 128-152	0	0	0	0	0	1	opdracht	J